

FOTO 5.1. DE 'BUIKFOTO' VAN FOTOGRAAF
JAAP HERSCHEL.

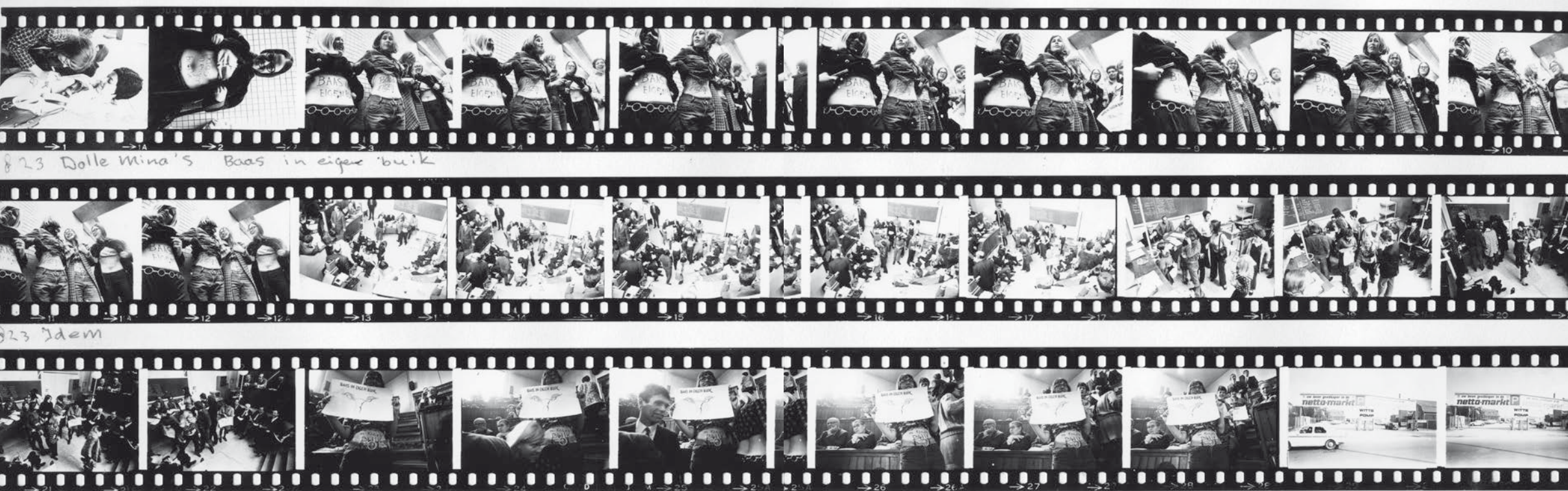
5 OP HET LIJF GESCHREVEN: DOLLE MINA EN HAAR EISEN

Van alle acties die de feministische actiegroep Dolle Mina sinds de oprichting begin 1970 organiseerde, vond de bekendste – in ieder geval die de meest bekende foto's opleverde – plaats op zaterdag 14 maart 1970. Gekleed in heupbroeken verstoort een aantal Dolle Mina's een vergadering van vrouwenartsen in Utrecht. In de vergaderzaal ontbloten zij hun buik en tonen de tekst die erop geschreven staat: 'Baas in eigen buik'. Het is de eerste keer dat de sindsdien bekende kreet wordt gebruikt. Zestien jaar na de actie staat de foto voor het eerst in een schoolboek om tot 2000 nog negentien keer in lesmethoden geschiedenis te verschijnen in een gaandeweg meer symbolische betekenis. In het schoolboek *MeMo* wordt de foto beschreven als 'De bekendste buiken van Nederland'.³⁸¹

Dit hoofdstuk zal – analoog aan het vorige – aantonen dat deze foto de kwalificatie icoonfoto verdient, en zal het ontstaan en het *afterlife* ervan beschrijven. Het beeld op de foto werd niet alleen zorgvuldig geënceneerd, maar is vervolgens ingezet om doelstellingen van Dolle Mina te verwezenlijken. Na een analyse van de manier waarop de zogenaamde buikfoto fungeert in geschiedenisleerboeken uit het tweede deel van de onderzoeksperiode belichten de samenstellers van die boeken de betekenis van de foto voor het geschiedenis-onderwijs.

³⁸¹ *Memo. Geschiedenis voor de Bovenbouw*, 1995, 399.

5.1 BAAS IN EIGEN BUIK

Fotograaf Jaap Herschel van fotopersbureau 't Sticht fotografeerde de hele actie, vanaf het moment dat de vrouwen de tekst op elkaars buik schreven. Conform hun bewuste mediastrategie poseren de Dolle Mina's voorafgaand aan de actie voor de fotograaf. Eén moment van de actie zal daarna alom worden gepubliceerd: drie vrouwen met ontblote buiken waarop de tekst 'Baas in eigen buik' goed te lezen is. Elf kranten plaatsten de foto; vrijwel elk (jubileum)boek over de vrouwenbeweging van de jaren zestig en zeventig heeft deze dan ook opgenomen. Ook tegenwoordig wordt de foto nog vaak gebruikt bij teksten over Dolle Mina of de 'roerige' jaren zestig en zeventig.

Hoe is deze foto uitgegroeid tot icoon van de Dolle Mina-beweging? Welke betekenis wordt aan deze foto gegeven? En hoe wordt deze geremedieerd in andere media? Wat is de rol van Dolle Mina bij de betekenisverlening van deze foto?

5.1.1 SLOGAN IN BEELD

Het plan voor de actie was eenvoudig. In het Academisch Ziekenhuis in Utrecht zou op 14 maart een vergadering van gynaecologen plaatsvinden en aldaar zou een groep van circa tien Dolle Mina's het beginselprogramma over abortus

AFBEELDING 5.1: DE GEHELE FILMSTROOK WAAROP TE ZIEN IS WELKE FOTO'S FOTOGRAAF JAAP HERSCHEL MAAKTE VAN DE ACTIE.

De eerste foto toont hoe de tekst op de buik wordt geschreven. Foto 2 tot en met 12 tonen hoe de Dolle Mina's poseren voor de fotograaf. Foto's 13 tot en met 28 tonen de daadwerkelijke actie. De laatste twee foto's zijn van een andere gebeurtenis. Foto 6 is de foto die het meeste wordt gepubliceerd.

uitdelen en het motto van de actie lanceren.³⁸² Voordat ze die zaterdagochtend de collegezaal betraden, schreven ze eerst op hun buik de slogan 'Baas in eigen buik'. Dolle Mina Nel van Beek vertelt er tien jaar later over in *Vrij Nederland*:

"Met zes of zeven vrouwen slopen we via een achterdeurtje het Academisch Ziekenhuis Utrecht binnen, waar in een collegezaal een gynaecologencongres aan de gang was. Via een wenteltrapje kwamen we op een soort balustrade in de collegezaal, met onze stencils in de hand, die we vervolgens uitdeelden. Zo gauw de gynaecologen in de gaten hadden wat er aan de hand was, reageerden ze verdeeld. Van "Meneer de voorzitter, dit kunnen we toch niet toestaan", tot enthousiast applaus."³⁸³

Fotograaf Jaap Herschel van fotopersbureau 't Sticht kan zich de dag nog goed herinneren, al was het alleen maar omdat hij toen zijn meest verkochte foto

³⁸² De tekst van het gehele programma is opgenomen in Marjo van Soest, Eva Besnyö en Dolle Mina, *Meid, wat ben ik bewust geworden. Vijfjaar Dolle Mina* (Den Haag 1975) 75 - 78.

³⁸³ Aukje Holtrop, "Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten" Tien jaar Dolle Mina', *Vrij Nederland*, 15 maart 1980, 17.

AFBEELDING 5.2. VOORPAGINA 'LEEWARDER COURANT', 16 MAART 1970.

AFBEELDING 5.3. 'HAAGSCHE COURANT', 16 MAART 1970, PAGINA 7.

maakte.³⁸⁴ Een Dolle Mina had de redactie van een krant (onduidelijk welke) getipt, die Herschel erop af stuurde om te fotograferen. Bij Spaarnestad Photo zijn de contactvellen van zijn fotoproductie van die hele dag in te zien en die lenen zich er uitstekend voor om de actie te reconstrueren.

De contactafdrukken tonen allereerst dat de alom gebruikte foto niet de daadwerkelijke actie verbeeldt, maar voorafgaande aan de geplande actie is gemaakt (afbeelding 5.1). De eerste foto toont namelijk hoe de tekst op de buiken wordt geschreven, waarna een van de vrouwen duidelijk poseert voor de fotograaf, gevolgd door tien foto's waarop zes Dolle Mina's gezamenlijk poseren. De serie vervolgt in de collegezaal waarvan tien foto's beschikbaar zijn die van grote afstand zijn gemaakt. De laatste zes foto's in de collegezaal tonen een Dolle Mina die een bord omhoog houdt én de tekst op haar buik toont.

Uiteindelijk drukte Herschel twee foto's af en stuurde deze naar het ANP die ze vervolgens verstuurde naar alle geabonneerde kranten. Hoe klein de actie ook was, de media-aandacht was enorm. Nog diezelfde dag om 13.00 uur maakte het radiobulletin van het ANP melding van de actie en vermeldde expliciet: 'Op het ontblote middendeel van hun lichaam hadden ze de leus "Baas in eigen buik" geschilderd.'³⁸⁵ Met uitzondering van *De Telegraaf* stonden foto's van poserende Dolle Mina's met ontblote buik de maandag erop in bijna elke krant, van *de Volkskrant* tot *de Leeuwarder Courant*.³⁸⁶ Verreweg het vaakst (elf keer) werd de foto gepubliceerd waarop de vrouwen poseren voordat ze de collegezaal ingaan. Twee maal wordt de foto gepubliceerd waarop een Mina een bord omhoog houdt in de collegezaal. Waarom de meeste kranten de voorkeur gaven aan de geposeerde foto is niet bekend. Dit onderzoek gaat niet over de *gatekeepers* van kranten en dus kunnen we er alleen over speculeren. Wel kan gesteld worden dat het op dat moment nog nauwelijks of niet

was voorgekomen dat demonstranten teksten schreven op hun lichaam. Hekking schreef over een soortgelijk vorm van actievoeren tegen Pinochet:

'De betrokken partijen ontwikkelen daartoe in het kader van hun protest een eigen beeldtaal met een specifiek idioom en symboliek. (...) de strekking moet in één oogopslag duidelijk zijn (...) Bovendien moet de vorm de boodschap ondersteunen.'³⁸⁷

Dit gebeurt ook op deze foto. De fotograaf koos een laag camerastandpunt, waardoor de kijker letterlijk opkijkt tegen de demonstranten, terwijl die op hun beurt neerkijken op de krantenlezer. Daarnaast toont de blote buik de uitdagende houding van de vrouwen, maar bovenal stuurt de tekst op de buik de ogen van de kijker naar de boodschap. Zelfs als je de blote buik niet wilt zien, is het onvermijdelijk om ernaar te kijken, alleen al om te lezen wat er op geschreven staat en te begrijpen wat hier gaande is.

De foto leidde tot de nodige reacties, waaronder een ingezonden brief in *De Gelderlander* van 23 maart 1970 waarin een lezeres beschreef hoe ze ontstoken was in woede toen ze de foto zag.

'Toen ik op de krantenfoto's hun toegetakelde buiken met leuzen beschilderd zag, moest ik onwillekeurig denken aan de Françaises die bij de guillotine schreeuwden: 'A bès les aristos'. Waar, dolle dwaze, domme Mina's is de aristocratie van jullie vrouw-zijn? (...) Wees vrouw, gewoon vrouw, krijg en accepteer steun en hulp van de man en je zult de wereld redden. En jezelf.'³⁸⁸

De actie werd door de demonstranten zelf als zeer geslaagd beschouwd. Tien jaar later keek Connie van Nieuwkerk, een van de vrouwen die

AFBEELDING 5.4. VOORPAGINA VAN 'DE VOLKSKRANT', 16 MAART 1970.

AFBEELDING 5.5. VOORPAGINA 'TUBANTIA', 16 MAART 1970.

384 Interview Herschel, 5 maart 2010.

385 ANP Radio Bulletin, 14 maart 1970, 13.00 uur, berichtnummers 16 en 66 <http://services.kb.nl/imagecache/PRcijG3hegfloThBzeV7EKfkpA%3D.jpg>. http://resources51.kb.nl/anp/data/1970/1970_03/jpeg/anp_1970-03-14_66_access.jpg.

386 Zie bijlage 5 voor een overzicht van de krantentitels die een foto van de actie hebben geplaatst.

387 Veronica Hekking, 'Een foto als voertuig van de macht: gebruik en hergebruik van Chas Gerretsen's portret van Augusto Pinochet', in Nelke Bartelings, Anton W. A. Boschloo, Bram de Klerck en Hans Rooseboom (eds.), *Beelden in veelvoud - De vermenigvuldiging van het beeld in prentkunst en fotografie* (Leiden 2002) 413.

388 *de Gelderlander*, 23 maart 1970, pagina 2. Zie ook Femke van den Berg, *De identiteit van een rebelse meid. De collectieve identiteit van de actiegroep Dolle Mina*, (Radboud Universiteit Nijmegen 1997) 76.

erbij waren dan ook met een positief gevoel terug.

'Die actie van ons in Utrecht is echt ontzettend aangeslagen. Ik denk door de combinatie van de tekst en doordat het op onze buik stond geschreven. Die foto heeft de zaak meer bekendheid gegeven dan alle stenciltjes die we hebben uitgedeeld.'³⁸⁹

5.1.2 DE MEDIASTRATEGIE VAN DOLLE MINA

Deze eerste actie illustreert goed de strategie van de Dolle Mina's: ludieke acties moesten de aandacht trekken, geheel in de geest van en voortbouwend op het succes van de provobeweging van slechts enkele jaren ervoor en de Maagdenhuisbezetting van 1969, om een zo breed mogelijk publiek bereiken.³⁹⁰ De door Johan Huizinga geïntroduceerde term 'ludiek' werd door Provo gebruikt, maar ook Dolle Mina noemde haar acties 'ludiek', voor het eerst in een artikel in *De Telegraaf* op 27 januari 1970 waarna alle kranten de term overnamen.³⁹¹ Hiermee heeft de actiegroep ogenschijnlijk zelf een bewust 'frame' gekozen, dat sindsdien een dominante term is geworden wanneer over de acties gesproken wordt. Ook de terminologie toont hoe de Dolle Mina's omgingen met de media. Ze waren zich bewust van de waarde van 'het beeld' of 'imago', zoals Boorstin schrijft in *The Image – A guide to pseudo-events in America*, dat mensen of instellingen wisten te schetsen in 'de publiciteit', niet om het werkelijke baanbrekende karakter ervan.³⁹²

De Dolle Mina's wisten dus rond 1970 dat 'de media' intussen ook bestonden uit televisie, en dat journalisten van kranten ook graag afkwamen op 'happenings' en een pakkende foto wilden afdrukken.³⁹³ Daarom kozen

ze in navolging van de provo's hun woorden bewust, tipten journalisten over op handen zijnde acties, maar poseerden ook uitgebreid voor fotografen, wat laat zien hoe bewust zij zich waren van de effecten van de mogelijke sloganachtige en visuele beeldvorming. Dit begon al met de naam, verwijzend naar de bijnaam 'IJzeren Mina' van Wilhelmina Drucker, een van Nederlands eerste feministes. Selma Leydesdorff zei hierover:

'Dolle Mina klonk aantrekkelijk. En dat was heel belangrijk: aantrekkelijk zijn voor de buitenwereld. Dolle Mina heeft er vanaf het begin sterk de nadruk op gelegd dat het om leuke meiden ging, die er mooi en sexy uitzagen. We wilden absoluut vermijden dat de buitenwereld ons lelijk, truttig, blauw-kouserig zou vinden.'³⁹⁴

In deze periode had Dolle Mina zes eisen: gratis crèches, gelijk loon voor man en vrouw, afschaffing van de dubbele seksuele moraal, openbare wc's voor vrouwen, herziening van de rolverdeling van man en vrouw en legale abortus.³⁹⁵ De bezetting van kasteel Nijenrode in januari 1970 was de eerste actie, en door deze te laten filmen door het actualiteitenprogramma *Brandpunt* liet Dolle Mina meteen zien hoe bewust ze met publiciteit omging (foto 5.4).³⁹⁶ Nijenrode werd bezet, omdat een cursus voor diplomaten geen vrouwen toeliet. De actievoerende vrouwen werden echter het kasteel uitgezet, waarop ze de actie in Amsterdam voortzetten: een korset werd verbrand bij het standbeeld van Wilhelmina Drucker (foto 5.3). Daarna volgden de acties elkaar snel op. De volgende dag werden bruiden bij het Amsterdamse stadhuis toegezongen en gewaarschuwd voor de 'slavinnenrol' die ze als huisvrouw zouden gaan vervullen. Openbare toiletten werden afgezet met roze linten als protest tegen het ontbreken van openbare damestoiletten en bij het Beursplein werden kinderboxen neergezet om aandacht

FOTO 5.2. NIJENRODE BEZET.

FOTO 5.3. DOLLE MINA'S VERBRANDEN EEN CORSET BIJ HET GEDENKTEKEN VOOR WILHELMINA DRUCKER.

FOTO 5.4. CAMERAMAN PIM KORVER FILMT DE DOLLE MINA'S VOOR DE UITZENDING VAN 'BRANDPUNT' TERWIJL EEN BRUIDSPAAR TOEGEZONGEN WORDT BIJ HET AMSTERDAMSE STADHUIS.

389 H. Linnekamp, 'Mannen waren slecht voor Dolle Mina', *Vara Gids*, 22-12-1980, 84. Connie van Nieuwkerk wordt kort geïnterviewd in het programma *Ot en hoe zat het nou met Sien?* Uitzonden op 27 februari 1980, 15: 40 minuten zie <http://www.geschiedenis24.nl/speler.program.7052293.html>.

390 J. Outshoorn, 'Half Werk. Vrouwenbeweging, emancipatie en politiek in Nederland, 1950 - 1990', *Leidschrift*, (2002) 35 - 51.

391 Johan Huizinga, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Haarlem 1938). Irma Bogers, *Mannen opzij, vrouwen vooruit?* De geschiedenis van Dolle Mina (1970-1980), (Radboud Universiteit Nijmegen 1983) 92.

392 Daniel J. Boorstin, *The image. A guide to pseudo-events in America* (New York 1964).

393 Meer over het besef van Dolle Mina dat televisie en fotografie een belangrijke rol speelde in de beeldvorming in de documentaire *Dolle Mina: Lef om luidruchtig te veranderen*, Aletta - Instituut voor Vrouwengeschiedenis, 2010, 20:20 minuten.

394 Aukje Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten' *Tien jaar Dolle Mina*, 4.

395 Femke van den Berg, *De identiteit van een rebelse meid. De collectieve identiteit van de actiegroep Dolle Mina*, 45.

396 Uitzonden op 24 januari 1970 door de KRO.

te vragen voor het tekort aan crèches.³⁹⁷ Bij het damesblad *Margriet* vond op 20 februari 1970 ook een actie plaats. De redactie werd bezet en het kantoor werd met deodorant bespoten, want: 'Er zit een luchtje aan de damesbladen.'³⁹⁸

Alle acties kregen ruim aandacht van journalisten, beginnend met de uitzending van *Brandpunt* op 24 januari 1970. Het was de eerste keer dat het publiek kennismaakte met deze radicale vrouwenbeweging.³⁹⁹ Liesbet van Zoonen onderzocht de berichtgeving over de gehele vrouwenbeweging in Nederlandse dag- en weekbladen in de periode 1968 tot en met 1973, en concludeerde dat Dolle Mina verreweg de meeste aandacht kreeg van alle vrouwenorganisaties, in ieder geval in het voorjaar van 1970. Toen vonden de eerste acties plaats en zocht Dolle Mina zeer bewust de pers op, waarbij ze de tactiek volgde van ludieke acties met een guerilla-achtige aanpak.⁴⁰⁰ Die vonden ogenschijnlijk plotseling plaats en waren origineel: niet demonstreren met spandoeken, maar leuzen schrijven op je buik, crèches plaatsen op het Beursplein en redacties bestormen en vergaderingen verstoren. Dit soort acties hadden nieuwswaarde door hun ongebruikelijke karakter, maar ook de persoonlijke contacten met journalisten genereerden veel media-aandacht.⁴⁰¹ De uitzending van *Brandpunt* kon alleen maar tot stand komen door een samenwerking tussen de redactie en de Dolle Mina's, en ook de buikfoto kon alleen maar gemaakt worden, omdat Herschel vooraf getipt was.⁴⁰² De combinatie Dolle Mina en de media was een gelukkige. Een Dolle Mina zei hierover:

'De pers wordt gebruikt, en gebruikt ons. Het ludieke geeft ons publiciteit en de publiciteit maakt ons steeds ludieker. (...)'⁴⁰³

Van Zoonen stelt dat de positie van de vrouw al enige tijd een onderwerp was, maar journalisten zouden een gelegenheid hebben afgewacht om erover te kunnen schrijven.⁴⁰⁴ Dolle Mina bood deze gelegenheid en hielp de journalisten

397 Een overzicht van alle acties tussen 1970 en 1978 is te vinden op http://www.aletta.nu/aletta/content/142020/dolle_mina_tijdbalk.

398 Marjo van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 11.

399 Een uitgebreide lijst van media-aandacht voor Dolle Mina op radio televisie is te vinden in noot 108 van Irma Bogers, Mannen opzij, vrouwen vooruit? De geschiedenis van Dolle Mina (1970-1980), 166 - 168. Voor meer over de berichtgeving op televisie verwijst Van Zoonen naar een doctoraal scriptie van Cameron en Vermeyden over televisie-uitzendingen van de beginjaren van de tweede feministische golf. Liesbet van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De vrouwenbeweging en de media* (Amsterdam 1991) 282. Heather Cameron en Anna Vermeiden, Heel Nederland kon hen zien. Televisie-uitzendingen en de beginjaren van de tweede feministische golf, (Universiteit van Amsterdam 1988).

400 Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 277.

401 Femke van den Berg, De identiteit van een rebelse meid, 69.

402 Een vaak aangehaalde anekdote van het overnemen van tips van Dolle Mina's door journalisten is een bericht in het *Algemeen Handelsblad* van 26 januari 1970 waarin bericht werd dat Dolle Mina's de avond ervoor alleenlopende mannen in Amsterdam gemolesteerd en ontvoerd zouden hebben na een dreigement hierover in *Brandpunt*. *Algemeen Handelsblad*, 26 januari 1970 'Loslopende mannen prooi voor dolle mina'. Een Dolle Mina zei hierover: 'We hebben alleen de kranten gebeld om eens te kijken hoe graag men in zulke verhaaltjes wil geloven', Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 162.

403 Irma Bogers, Mannen opzij, vrouwen vooruit? 90.

404 De oprichting van MVM was een voorbeeld van een toenemende bewustheid van de positie van de vrouw en in mei 1969 had de groep Woman Power in het blad *Aloha* een oproep geplaatst voor straatacties, waar echter geen acties uit voortkwamen. Zelfs kort voor de eerste acties van Dolle Mina stond in *Elsevier* een groot artikel (10 januari 1970) over de emancipatie van vrouwen. Het artikel eindigde met de mededeling dat Nederlandse vrouwen waarschijnlijk te passief waren om in actie te komen Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?*

Vijf jaar Baas in eigen Buik

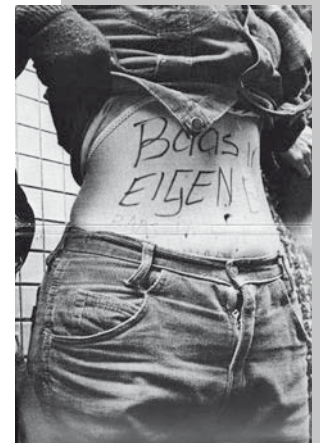
Dolle Mina voerde talloze 'prrik-acties' die erop gericht waren zoveel mogelijk aandacht te trekken en de mensen te 'prrikelen' om door te denken over allerlei zogenaamde vanzelfsprekendheden in het gedrag van man en vrouw. Bij deze acties bleef het meestal bij één signaal. Soms, junner, omdat het effect voor een doel teniet gedaan werd door organisatorische onmacht en gebruik aan eenzijdigheid. De voortdurend aanwezige tegenstelling tussen politiek geschoolde minna's en emotioneel-feministisch georiënteerden is hier deels aan. Eenzijdigheid was er wel bij een aantal langwekkende, langlopende projecten, zoals die van de werkgroep Alleenstaande Ouders, Scholing en Lezingen, Onderwijs en Opvoeding en tenslotte de werkgroep Abortus, die bergen werk verzet heeft. Tekensend is ook dat deze werkgroepen tot op heden (eind '74) actief zijn en een noodzakelijke functie vervullen. Zie de recente problemen rond de abortusinklinken: de minister is van mening dat een nieuwe wetgeving nodig is om de ontwikkelingen te kunnen ordenen. Door gebrek aan eenstemmigheid onder de regeringspartijen over deze wetgeving, die vooral geharshoemd wordt door een rechtse stroming in de KVP, is er nog steeds geen duidelijkheid. Zoals de abortusinklinken nu werken, behandelen ze ongeveer 20.000 Nederlandse vrouwen

door de acties in een 'voor de pers buitengewoon aantrekkelijke' manier vorm te geven.⁴⁰⁵ De mediage-nieke beelden die de actievoerders zelf construeerden zijn dan ook de derde reden voor de grote media-aandacht. In verschillende bronnen is terug te zien hoe bewust de Dolle Mina's zich waren van vooral de visuele beeldvorming. Leydesdorff zei bijvoorbeeld dat niet alleen de naam van de beweging aantrekkelijk moest zijn, maar ook het beeld.

'Om aandacht te trekken zou het nodig zijn om er goed uit te zien. Als er foto's gemaakt moesten worden, zochten we dan ook de mooiste Dolle Mina's uit. Nee hoor, daar hadden we helemaal geen problemen mee. We wilden publiciteit en daar hadden we veel voor over.'⁴⁰⁶

Andere Dolle Mina's bevestigen deze strategie:

'Dan gingen de meiden allemaal naar achter om zich op te tuigen. Ze wilden toch een beetje aardig op die foto komen, natuurlijk.'⁴⁰⁷

AFBEELDING 5.7. HET GESLOTEN MARJE MET DE ANSICHTKAARTEN, GEPRODUCEERD DOOR DOLLE MINA (1978).

176.

405 Ibidem, 180.

406 Aukje Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten' Tien jaar Dolle Mina, 4.

407 Femke van den Berg, De identiteit van een rebelse meid, 70.

Ook in het 'eigen' jubileumboek *Meid, wat ben ik bewust geworden! Vijf jaar Dolle Mina* wordt een Dolle Mina geciteerd, die in een interview uit 1971 in het opinieblad *HP* verklaarde:

'We hadden voorzien dat we weggeschreven zouden worden als manwijven, kenau's, lesbiennes. Dat ze het penisnijd en castratiedwang zouden noemen en dat soort dingen. Daar hebben we allemaal rekening mee gehouden. We hebben daarom gezorgd dat we er goed uitzagen. "Pep je een beetje op", is er bij de eerste acties gezegd. Dat is misschien wel een beetje oneerlijk, omdat we er juist tegen vechten dat de vrouw alleen gezien wordt als lustobject. Maar in de strijd is alles geoorloofd.'⁴⁰⁸

5.1.3 DOLLE MINA EIGENT ZICH BUIKFOTO TOE

Om die strijd te winnen, lijkt het erop dat het voor Dolle Mina zelf ook snel duidelijk was dat de buikfoto van Herschel nuttig kon zijn: de foto vertelde de boodschap van de beweging immers op een aantrekkelijke manier. Niet voor niets zei een van hen dat het beeld meer tewegg had gebracht dan alle stenciltjes die de feministes uitdeelden.⁴⁰⁹

Nog sterker dan bij de foto van Pieter Jelles Troelstra kan gesteld worden dat Dolle Mina zich de foto heeft toegeëigend. Niet alleen gebruikte de actiegroep de foto als actiemiddel, ook moest zij hét beeld in de herinnering van mensen worden. De foto staat dan ook zeer prominent in het eigen jubileumboek uit 1975 (afbeelding 5.6) en sierde het omslag van een setje ansichtkaarten uit 1978 waarin de strijd voor het recht op abortus nog eens werd uitgelegd en geïllustreerd (afbeeldingen 5.7 tot en met 5.9).⁴¹⁰ De foto is afgesneden, waardoor

de nadruk ligt op één Dolle Mina en het gesloten mapje toonde alleen haar buik met de leus duidelijk leesbaar.

Ook werd de foto gebruikt voor een affiche tijdens een actie in 1972 in Utrecht (afbeelding 5.10). Daarop ontbloomt een vrouw haar buik en laat de tekst 'Baas in eigen buik' zien en creëert daarmee een directe verwijzing naar de buikfoto van Herschel. Niet alleen de buik en tekst verwijzen naar de foto, ook de haardracht van de vrouw verwijst naar een van de vrouwen op de foto. Een opvallend verschil is de kleding; de spijkerbroek is vervangen door een jurk. En waar de vrouw op de foto haar jasje optilt, doet ze op het affiche haar jurk omhoog en toont niet alleen haar buik maar ook haar slipje en benen. Beide aanpassingen laten nogmaals zien hoe bewust Dolle Mina de visuele beeldvorming van de beweging probeerde te beïnvloeden. Het optillen van de jurk en het tonen van de tekst refereert aan de buikfoto van Herschel, terwijl de jurk verwijst naar stereotiepe vrouwenkleding.

Een jaar later is de vrouw terug te zien op een affiche dat oproept om op een 'linkse vrouw' te stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen (afbeelding 5.11). Nu wordt niet de buik getoond, maar verwijst de haardracht naar de eerdere poster, net als de jurk die op beide posters identiek is. Deze voorbeelden laten zien dat Dolle Mina zich de foto van Herschel heeft eigengemaakt en gebruikte als logo. Vooral de variaties op de foto laten zien hoe bekend de foto van Herschel werd geacht. Nergens wordt de oorspronkelijke actie vermeld, maar de leus en de blote buik riepen voldoende associatie met de foto op.

Dergelijke speelse verwijzingen naar andere posters paste Dolle Mina vaker toe. Vooral de variant op een verkiezingsposter van de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) uit 1971 is bekend. Daarop poseert een naakte vrouw voor een koe; daaronder staat de verkiezingsslogan 'PSP Ontwapenend' (afbeelding 5.12). De poster maakte veel reacties los, is nog steeds bekend en bewijst hoe vrijgevochten de Nederlandse samenle-

AFBEELDING 5.8. HET OPENGESLAGEN MAPJE.

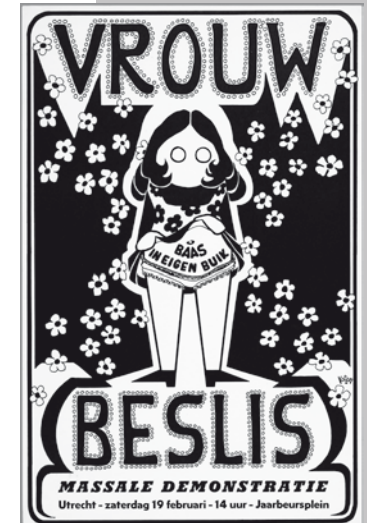

AFBEELDING 5.9. DE ANSICHTKAARTEN DIE HET SETJE BEVATTE.

408 Marjo van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 19 - 20. Van Zoonen interviewde een feministe die zich niet kon herinneren ooit tegen iemand gezegd te hebben: 'Jij mag niet op de foto want je bent niet mooi genoeg', maar haalt daarna een vrouw aan die verhaalt over een fotograaf die 'duidelijk een aantal vrouwen [heeft] geselecteerd die volgens hem fotogeniek waren.' Hierop concludeert ook Van Zoonen dat Dolle Mina een aandeel heeft in de constructie van het beeld van 'spannende wilde meiden'. Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 179.

409 H. Linnekamp, 'Mannen waren slecht voor Dolle Mina', 84.

410 Marjo van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 72 - 73. Het setje ansichtkaarten is uitgegeven door Feministische Uitgeverij Sara. Archief Dolle Mina, map 18.

AFBEELDING 5.10. AFFICHE DAT VERWIJST NAAR DE BUIKFOTO VAN DOLLE MINA.

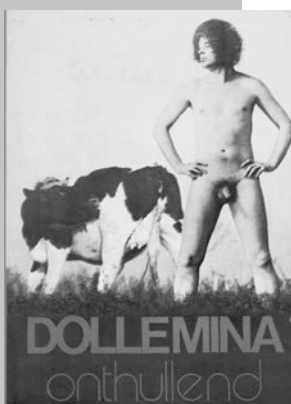
AFBEELDING 5.11. AFFICHE DAT VERWIJST NAAR DE HAARDRACHT VAN DE VROUW OP DE BUIKFOTO.

AFBEELDING 5.12.
AFFICHE VOOR DE
VERKIEZINGEN VAN 1971

AFBEELDING 5.13.
PERSIFLAGE OP HET
PSP-AFFICHE.

AFBEELDING 5.14. VARIANT
OP HET PSP-AFFICHE.

ving na de jaren zestig was geworden.⁴¹¹ Van de blote borsten van Phil Bloom op televisie in 1967 tot vijf jaar later ontblote geslachtsdelen op posters in de openbare ruimte.⁴¹² Als we hierin de foto van 'de buiken' in 1970 plaatsen, is de conclusie onvermijdelijk dat het wellicht meer ging om de schokkende boodschap op die buiken dan om die buiken zelf.

Dolle Mina persifleerde de poster op twee manieren. Eén verwees er letterlijk naar door een naakte man te laten poseren voor een koe (afbeelding 5.14). De andere is een getekende variant waarin een naakte man poseert voor een koe waarop vlekken de letters 'PSP' vormen en de tekst eronder: 'Wie aandacht besteedt aan slechts de helft van het stemvee, moet toch wel een rund zijn!' (afbeelding 5.13)

Deze voorbeelden illustreren nogmaals hoe Dolle Mina gebruikmaakte van visuele middelen, niet alleen door te verwijzen naar bestaande beelden, maar ook door gebruik te maken van tekst in beeld. Op de foto van Herschel gebeurde dat, maar wellicht ook op foto die daarna het bekendst is geworden. De buikfoto staat voor de strijd voor legale abortus, maar de strijd voor de invoering van de pil in het ziekenfonds wordt in schoolboeken vaak verbeeld door een foto van Dolle Mina's die met grote platte ronde borden lopen met daarop teksten als 'Met de pil meer mens' en 'Slik een pil en doe wat je wil' (foto 5.5).⁴¹³ De foto is waarschijnlijk gemaakt tijdens een actie in oktober 1970 in Amsterdam.⁴¹⁴ Net als de buikfoto illustreert ook

deze een relatief kleine actie.⁴¹⁵ De originaliteit kan weer verklaren waarom deze veel media-aandacht kreeg. We zien geen traditionele spandoeken, maar rollende 'reuzepillen' met pakkende teksten. De conclusie ligt voor de hand dat de drievuldige slogan: 'Met de pil meer mens', 'Slik de pil en doe wat je wil', en 'Baas in eigen buik' de drie-eenheid vormde van het geloof in de vrije seksualiteit en de autonomie van de individuele vrouw anno 1970.

5.1.4 SUCCESVOL GEREGISSEERDE BEELDVORMING

De mediastrategie leek in eerste instantie effectief te zijn. Grote actiefoto's verschenen in Nederlandse kranten, en ook in het buitenland werd de beweging opgemerkt.⁴¹⁶ Zwitserse, Canadese en Engelse radiozenders zonden interviews met Dolle Mina's uit en in Denemarken sprak de schoolradio zelfs over 'vrouwenoproer' in Nederland.⁴¹⁷ De Dolle Mina's stonden hen, vanzelfsprekend, te woord.⁴¹⁸ Voor het Duitse weekblad *Neue Illustrierte Revue* werd een actie in Amsterdam zelfs overgedaan en veelvuldig wordt het handelen van het Duitse blad *Jasmin* aangehaald.⁴¹⁹ Het blad wilde een hoofdartikel schrijven met een 'lekkere foto erbij'. Daarop zou één vrouw aan de kant zijn gezet en kregen de andere vrouwen 'allerlei rare attributen in de hand gedrukt, zodat het sfeertje al gauw iets van een sado-masochistische seance had'. De spullen werden opzij gelegd, maar: 'poseren deden we toch maar'.⁴²⁰ Een dergelijke ervaring

FOTO 5.5. DEMONSTRATIE
VOOR DE ANTICONCEPTIEPIL
IN HET ZIEKENFONDS.

411 In 2006 werd het verkozen tot het beste affiche van de afgelopen negentig jaar (<http://www.communicatieonline.nl/nieuws/bericht/ontwapenend-psp-beste-verkiezingsaffiche/>) en Kamerleden Ayaan Hirsi Ali en Femke Halsema noemden dit affiche 'icoon van de jaren zestig' en zagen hierin de verbeelding van hun politieke idealen. *Trouw*, 15 november 2005 (<http://www.haagsekringdocumentatie.nl/HKK%20echte%20vader%20van%20het%20affiche.htm>). In 2012 verwijderde Facebook nog de foto van een pagina van Groenlinks omdat die te veel bloot zou tonen <http://2012.groenlinks.nl/2012/08/23/psp-poster-verwijderd-van-facebook>.

412 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 246. Jolien Dalenberg, *De naakte waarheid van "Hoepla"*. Een discoursanalyse naar de ophef rond een tv programma, (Universiteit Utrecht 2006).

413 De foto is in elf schoolboeken aangetroffen en staat op plaats 15 van de meest gebruikte foto's.

414 De foto is beschikbaar bij het ANP en schrijft deze toe aan zowel oktober 1970 (<http://www.anp-archief.nl/page/243182/nl>) als oktober 1972 (<http://www.anp-archief.nl/page/45295/nl>) Aletta Aletta E-Quality meldt echter in het overzicht van acties van Dolle mina dat niet in 1972 een dergelijke actie plaats vond maar in oktober 1970 http://www.aletta.nu/aletta/content/142020/dolle_mina_tijdbalk.

415 In het *Volkskrant Magazine* van 8 maart 2003 vertelt een van de vrouwen op de foto dat ze met ongeveer dertig vrouwen aanwezig waren. Saillant detail is dat de dame ook vertelt dat ze op het moment dat de foto gemaakt was, zelf net zwanger was: 'Twee maanden hoor, geen mens die het zag'. *De Volkskrant*, 8 maart 2003, *Volkskrant Magazine*, 8-9.

416 Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 9.

417 Bogers, *Mannen opzij, vrouwen vooruit?* 89.

418 Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 10. Vaak wordt de opmerking van een mina aangehaald die verhaald over haar ervaringen met een geluidsman van het Vara-programma *Dingen van de Dag* die opnames maakte tijdens het toezien van een bruidspaar voor het Amsterdamse stadhuis: 'Dan voegt de geluidsman ons op bevelende toon toe: 'en nou klappen van "dit is het begin - wij gaan door met de strijd", of we stampen jullie vanavond de grond in! En we klappen en riepen braaf van dit het begin was, omdat we toch zo bang waren dat de uitzending niet door zou gaan.' Brief Doenja Verwey, Archief Dolle mina, map 15.

419 Bogers, *Mannen opzij, vrouwen vooruit?* 89.

420 Brief Doenja Verwey, Archief Dolle mina, map 15.

deelde Leydesdorff in het NOS-programma *Ot en hoe zat het nou met Sien?* dat in 1980 een speciale uitzending maakte over de beweging die tien jaar bestond. Ze vertelde een anekdote over een fotograaf die alsmaar zei: 'Je haar zit niet goed', waarna Leydesdorff vervolgde en lachend zei 'Ik dacht maar steeds: dat is toch niet waarover we actie voeren? (...) Maar je kon helemaal niet in kaart brengen waarom dat niet klopte dat een man zo deed.'⁴²¹

Het tekent de dubbele houding van Dolle Mina. Enerzijds wilden de vrouwen publiciteit – ook door hun 'vrouwelijke' charmes in te zetten –, anderzijds vonden ze het moeilijk hun grenzen aan te geven. In het jubileumboek schrijven ze dat er veel aandacht werd gegeven aan hun fysieke eigenschappen, wat ook wetenschappelijk is vastgesteld voor zowel de televisieberichtgeving als de geschreven berichtgeving.⁴²² Ondanks deze eenzijdige belichting, hadden de acties in eerste instantie het gewenste effect, in ieder geval in de beginperiode van het bestaan van de beweging. Volgens een NIPO-enquête van april 1970 zou 40 procent van de Nederlanders achter de doelstelling van Dolle Mina staan.⁴²³

5.2 GESCHIEDSCHRIJVING OVER DOLLE MINA

In 1975 – het Jaar van de Vrouw – bracht Dolle Mina haar jubileumboek uit. Daarin wordt uiteraard vermeld dat 40 procent van de bevolking sympathie had voor de acties. Het boek geeft een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen, en vormt daarmee een bijzondere bron om te onderzoeken hoe Dolle Mina haar jonge geschiedenis zag en deze zelf beschreef. Wanneer alle bronnen van de vrouwenbeweging zelf afkomstig zijn, levert de geschiedschrijving over Dolle Mina een tamelijk eenzijdig beeld op. Er zijn echter ook andere publicaties bekend. Wat uit verschillende soorten bronnen kan worden opgemaakt over de beeldvorming van deze actiegroep is onderwerp van deze paragraaf.

5.2.1 VROUWEN SCHRIJVEN HUN GESCHIEDENIS

Reeds in de periode 1970-1980 is veel over Dolle Mina geschreven, waardoor ogenschijnlijk veel bewaard is gebleven over haar doelstellingen, idealen en acties. Het uitgebreide archief van Aletta E-Quality – kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (voorheen IIAV en Aletta) biedt een inkijkje in de organisatie en beslaat de periode 1968 – 1981.⁴²⁴ Het feit dat de beweging haar stukken zorgvuldig heeft gearchiveerd, toont aan hoe veel belang zij zelf hechtte aan 'de geschiedschrijving'. Tot op de dag van vandaag geldt dit archief

als de uitgelezen plek om onderzoek te doen naar de Dolle Mina-beweging, met als gevolg dat vaak dezelfde versie van de geschiedenis van de beweging wordt beschreven.

Opinieweekbladen en andere publicaties legden deze 'geschiedenis' eveneens vast, zoals *HP Magazine* uit 1970 en *Vrij Nederland* uit 1980.⁴²⁵ Drie jaar later schreef Irma Bogers een goed gedocumenteerde scriptie over de opkomst van Dolle Mina, die sterk leunt op het archief van Aletta E-Quality, net als het hoofdstuk over Dolle Mina in het boek dat Van de Loo schreef ter gelegenheid van het zeventigjarig jubileum van het instituut Aletta.⁴²⁶ De geschiedenis van de vrouwenbeweging komt terug in *Opzij* dat in 1988 terugkeek op de tweede feministische golf, maar ook in televisieprogramma's kwam en komt de beweging nog steeds ter sprake, met als recente voorbeelden een uitzending van *Andere Tijden* uit 2010 en de documentaire Dolle Mina: *Lef om luidruchtig te veranderen*.⁴²⁷ Daarnaast is er relatief veel aandacht voor de lokale afdelingen van Dolle Mina, zoals Den Bosch, Nijmegen en Dordrecht.⁴²⁸ Ten slotte zien we ook dat Dolle Mina fungeert als casestudy in onderzoeken naar identiteit, beeldvorming en sociale bewegingen.⁴²⁹ Hierin wordt opvallend vaak verwezen naar dezelfde bronnen, die vaak opgetekend zijn door voormalige Dolle Mina's die ook nu nog geregeld over de beweging worden geïnterviewd. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat vaak dezelfde verklaring wordt gegeven voor het ontstaan van de beweging. De marginale rol van vrouwen bij de Maagdenhuis-bezetting zou bepalend geweest zijn. Zij zouden alleen broodjes hebben mogen smeren en de wc's hebben mogen schoonmaken.⁴³⁰ Slechts Van Zoonen verwijst in een voetnoot naar een bron die een kanttekening plaatst bij deze geschiedenis.⁴³¹ Een casestudy als deze laat daarom zien hoe groot de blijvende invloed kan zijn op de beeldvorming van een kleine groep, zeker als de gebeurtenissen zich afspeelen in een periode waarin nieuwe media de boventoon gaan vormen, zoals destijds televisie en fotojournalistiek.

Het is voor dit onderzoek niet relevant welke versie van 'de geschiedenis'

421 *Ot en hoe zat het nou met Sien?* 27 februari 1980, op 08:40 minuten. <http://www.geschiedenis24.nl/speler.program.7052293.html>.

422 Jenneke van Berkum, *Vrouwen in Beeld*, (Erasmus Universiteit Rotterdam 2007) 80. Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 169. Het *Algemeen Handelsblad* haalde 'de mannenjacht' sterk naar voren, net als *De Telegraaf* die volgens van Zoonen ernaar neigt Dolle mina af te schilderen als een 'tikkeltje klagerig en irrationeel'. De *Groene Amsterdammer* was echter een uitzondering in deze constructievorming, omdat de redactie alleen maar teksten plaatste die geschreven waren door Dolle Mina's. Daarnaast wijken commentaren en columns vaak af van het beeld dat naar voren komt in de artikelen. Regelmatig wordt de brief aangehaald van Henk van der Meyden, destijds society- en showbusinessverslaggever van de *Telegraaf*, die in de krant van 31 januari 1970 zijn steun voor de feministes betuigde en beloofde nooit meer als jurylid aan missverkiezingen deel te nemen Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 75.

423 *Algemeen Handelsblad*, 6 april 1970. Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 10.

424 Zie Collectie Dolle Mina 1968 - 1981, Aletta E-Quality – kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam <http://www.aletta.nu/aletta/Eadpdf?id=IIAV00000047>

425 Betty van Garrel en John Jansen van Galen, 'Dolle Mina, portret van een beweging', *HP Magazine*, 11 maart 1970, 27-37. Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten', 3-33.

426 Bogers, Mannen opzij, vrouwen vooruit? Vilan van de Loo, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005) 80 - 97.

427 *Ot en hoe zat het nou met Sien?* 27 februari 1980, uitzending over 10 jaar dolle mina, zie <http://www.geschiedenis24.nl/speler.program.7052293.html>. NCRV - *De Tijd staat even stil*, 3-5-1994, zie <http://www.academia.nl/asset/embed/1398991>. OVT *Het spoor terug: Dolle mina*. Deel 1 uitgezonden op 24 oktober 2010, deel 2 op 7 november 2010, zie <http://www.geschiedenis24.nl/ovt/afleveringen/2010/Ovt-24-10-2010/Het-Spoort-terug-Dolle-Mina-deel-1.html>. *Andere Tijden, De mannen achter Dolle Mina*, 18 maart 2010 zie <http://www.publiekeomroep.nl/artikelen/de-mannen-achter-dolle-mina>. *Dolle Mina: Lef om luidruchtig te veranderen*, Aletta – Instituut voor Vrouwengeschiedenis, 2010.

428 Tjitske Akkerman, Siep Stuurman en Paul Pennings, *De Zondige Riviera van hetatholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling, 1950-1975* (Amsterdam 1985). Van den Berg, *De identiteit van een rebelse meid*. Annemarie Klijnsmit, *De geschiedenis van de Dordtse vrouwenbeweging* (Oegstgeest 1997).

429 Van den Berg, *De identiteit van een rebelse meid*. Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996). Mariska Bakker, Yvonne van Beeken, Tessel Peperkamp, Dolle Mina. *De mediëring van de Dolle Mina beweging* (Radboud Universiteit Nijmegen 2008). Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* Van Berkum, *Vrouwen in Beeld*. K. Vriezen, *Schrijvende feministen?* (Erasmus Universiteit Rotterdam 2010).

430 Deze anekdote komt terug in praktisch alle boeken en artikelen over de geschiedenis van Dolle Mina, zie Van Garrel en Jansen van Galen, *Dolle Mina, portret van een beweging*, 28. Van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 2. Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten', 4. Van de Loo, *De vrouw beslist*, 80. Van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 2. Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten', 4.

431 Van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* 45.

de feiten correct weergeeft, maar deze casestudy toont wel hoe vaak bronnen naar elkaar verwijzen en hoe de geschiedschrijving van een sociale beweging kan worden beïnvloed. Het is immers een fraaie anekdote om de kiem van de beweging te verklaren: vrouwen die tijdens een emancipatoire studentenopstand alleen maar taken mochten uitvoeren als waren zij 'de huisvrouwen van de bezetting'. Bij het lezen van dergelijke, meestal in eigen beheer uitgegeven, publicaties ontstaat daarom niet alleen een waarschijnlijk eenzijdig beeld van de beweging, maar wellicht ook de verkeerde indruk dat de beweging zeer succesvol was en grote populariteit genoot.

5.2.2 ENTHOUSIASME VOOR DOLLE MINA NEEMT AF

Uit enkele bronnen valt echter op te maken dat lang niet iedereen Dolle Mina een goed hart toedroeg. Twee jaar na de NIPO-enquête van 1970 bleek dat de steun voor Dolle Mina sterk was afgenomen. Bij een onderzoek in de Arnhemse arbeiderswijk Het Broek kende weliswaar 67,5 procent van de ondervraagden de beweging, maar 84 procent voelde zich in het geheel niet met haar verwant.⁴³² Hieruit blijkt dat de populariteit van Dolle Mina niet overschat moet worden. Actieve Dolle Mina's kwamen uit een klein deel van de bevolking: ze waren hoogopgeleid en het overgrote deel van de activiteiten vond plaats in Amsterdam. De beweging is op dit punt vergelijkbaar met Provo. Over hun populariteit is ook een kanttekening op zijn plaats. Historicus James Kennedy verwijst bijvoorbeeld naar een opiniepeiling waarin 71 procent de provo's beschouwt als 'te lui om te werken'.⁴³³

Dergelijk kritische geluiden zijn ook terug te vinden over Dolle Mina. De uitzending van *Brandpunt*, de rubriek die de beweging als eerste een groot publiek verschafte, bevat een fragment waar een vrouwelijke passant kritiek uit op de actie en duidelijk haar afkeer laat blijken (afbeelding 5.15):

Vrouw: "Het is alleen maar om relletjes te maken."
 Dolle Mina: "Het gaat om u als vrouw. U hebt minder mogelijkheden dan uw man. U zit toch thuis? Vindt u het huishouden wel fijn?"
 Vrouw: "Nou, niet zo leuk."
 Dolle Mina: "Nou precies! En daar zijn we nou tegen!"
 Vrouw: "Nou, maar het moet toch gedaan worden?"
 Dolle Mina: "Maar uw man kan toch ook helpen? U kunt het toch samen doen?"
 Vrouw: "Ach nee, dat is flauwekul!"⁴³⁴

⁴³² Van den Berg, De identiteit van een rebelse meid, 71.

⁴³³ James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997) 134. Ook Niek Pas relateert de vermeende populariteit van de provobeweging door het televisieverslag van de rellen en de ontplofte rookbom tijdens het huwelijk van Beatrix en Claus in 1966 te analyseren. De camera's stonden op vaste plekken, zodat niet om de rookbommen heen gefilmd kon worden, tot groot verdriet van de regisseur en verslaggever. Deze laatste zei bij de zoveelste rookvraag: 'Nogmaals, veel commentaar op het werpen van die bommen willen we in het kader van deze uitzending niet geven'. Na afloop van de televisie-uitzending verklaarde de regisseur dat hij de beelden 'niet essentieel' en 'niet representatief' vond en de voorzitter van de NTS sprak van 'kwajongenswerk, dat niet in de uitzending paste'. Hieruit blijkt dat de televisiemakers liever niets hadden laten zien van de rellen. Dit geldt ook voor de Amsterdamse hoofdinspecteur, die op een persconferentie aan het einde van de dag verklaarde dat 'incidenten van betekenis zich niet hadden voorgedaan'. Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967)* (Amsterdam 2003) 169 - 174.

⁴³⁴ Van Berkum, Vrouwen in Beeld, 96 - 97.

Weliswaar wordt in elk boek over Dolle Mina de *Brandpunt*-uitzending genoemd, maar zelden wordt verwezen naar dit gesprek.⁴³⁵ Dat geldt ook voor de eerder geciteerde ingezonden brief in *De Gelderlander* als reactie op de actie bij het congres van vrouwenartsen: 'Wees vrouw, gewoon vrouw, krijg en accepteer steun en hulp van de man en je zult de wereld redden. En jezelf'.⁴³⁶ Uiteraard was dit slechts één brief, maar ingezonden brieven staan meestal voor vele ingezonden brieven. Daarnaast wordt zelden naar deze brief verwezen in de vaak geciteerde overzichtswerken over Dolle Mina evenmin als de personeelsadvertentie uit 1970 die een zwembad plaatste: 'Badjuffrouw gevraagd. Dolle Mina's komen niet in aanmerking'.⁴³⁷ Ten slotte is het goed om nogmaals te benadrukken dat veel kranten de bekende buikfoto plaatsten, maar in *De Telegraaf*, ontbrak deze; de grootste krant van Nederland krant berichtte zelfs niet over de actie.

Bovendien bleek op het eerste landelijke congres in april 1970 dat de Dolle Mina's onderling zeer verdeeld waren over doel en strategie.⁴³⁸ Terwijl ze de maanden ervoor nog zo succesvol de media bespeelden, raakten ze tijdens dit congres de regie volledig kwijt. Van tevoren werden weliswaar woordvoerders aangewezen en na afloop werd een persconferentie georganiseerd, maar verschillende journalisten woonden het congres in zijn geheel bij en beschreven vooral de chaotische sfeer. Het waren de eerste scheuren in het tot dan toe tamelijk ongeschonden beeld van Dolle Mina.

De beweging zou acties blijven voeren, maar het lijkt het erop dat het hoogtepunt in het eerste half jaar lag, terwijl de strijd voor bijvoorbeeld vrije abortus nog niet gestreden was.⁴³⁹ De bezetting van de abortuskliniek

AFBEELDING 5.15. FRAGMENT UIT BRANDPUNT WAARIN EEN VROUW KRITIEK UIT OP DE ACTIE VAN DOLLE MINA'S

⁴³⁵ Een uitzondering vormt een uitzending van *Andere Tijden* over Dolle Mina waarin een de mythe wordt doorbroken dat mannen geen rol speelden in de beginnende van de beweging, *Andere Tijden, De mannen achter Dolle Mina*, 18 maart 2010, 09:40 minuten, zie <http://www.publiekeomroep.nl/artikelen/de-mannen-achter-dolle-mina>.

⁴³⁶ *de Gelderlander*, 23 maart 1970, pagina 2.

⁴³⁷ Fia Dieteren, Els Kloek en Antoinette Visser, *Naar Eva's beeld. De geschiedenis van de vrouw in de Europese cultuur* (Amsterdam 1987) 210.

⁴³⁸ Bogers, Mannen opzij, vrouwen vooruit? 61.

⁴³⁹ Voorbeelden van de acties zijn de tweedaagse voorlichtingsactie 'Op de

AFBEELDING 5.16. ARTIKEL MET DE BUIKFOTO IN 'LIBELLE' 30, 1972, PAGINA 74.

Bloemenhoeve in 1976 toonde bijvoorbeeld aan dat 'de politiek' daar nog lang niet toe was, en dat het eerste publicitaire succes zeker niet betekkende dat de strijd gestreden was. Het duurde tot 1981 voordat een wet werd aangenomen die abortus legaliseerde. Dat was echter vooral te danken aan een andere groep, Wij Vrouwen Eisen, en aan de vrouwenpraatgroepen die overal werden opgericht. De Dolle Mina's van het eerste uur kregen andere bezigheden en lokale afdelingen hielden op te bestaan.⁴⁴⁰

Daarnaast waren er ook interne strubbelingen, bijvoorbeeld over de rol van mannen in de beweging.⁴⁴¹ Het tienjarig jubileum in 1980 zag nog een kleine opleving in media-aandacht, maar die bestond vooral uit terugblikken.⁴⁴² Uit eigen geledingen kwam het plan om, in navolging van het vijfjarig jubileum, ook nu een herdenkingsboek te maken, maar dit plan sneuvelde door interne onenigheid.⁴⁴³ Na 1980 werd het stil rond Dolle Mina.

5.2.3 DOLLE MINA HERINNERD

Ondanks de stille dood van de beweging illustreert het veelvuldig gebruik in lesmethoden van de foto van de Dolle Mina's hoe belangrijk de beweging tegenwoordig wordt geacht. Daarom is geanalyseerd waar en hoe 'de buikfoto' van Herschel is gebruikt, om op die manier het

Vrouw Af' in november 1970 wanneer wederom de samenwerking wordt gezocht met gevestigde media als de NOS, Vara en de *Margriet*. Vijf jaar later verscheen nogmaals het boekje *Wat wil Dolle Mina?* met daarin nog eens de doelstelling van de groep en ook publiceert de organisatie het eerder beschreven jubileumboek door Marjo van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden. Vijf jaar Dolle Mina*.

⁴⁴⁰ Dieteren e.a., *Naar Eva's beeld*, 212 - 217.

⁴⁴¹ Meer hierover in de uitzending van *Andere Tijden*, 'De mannen achter Dolle Mina'.

⁴⁴² Vrij *Nederland* besteedde een themanummer aan de actiegroep, zie Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten' *Tien jaar Dolle Mina*, 3-33. Een delegatie trad op in het NOS programma 'Ot...en hoe zit het nou met Sien?'

⁴⁴³ Dolle Mina's van het eerste uur werden aangeschreven om hun ervaringen te delen, waarop verscheidene reacties binnen kwamen, maar die illustreerden vooral de verdeeldheid in de beweging. Utrechtse Dolle Mina's weigerden bijvoorbeeld mee te werken, omdat ze vonden dat de beweging na vijf jaar eigenlijk was uitgeblust en ze konden zich niet vinden in het besluit om mannen niet aan het woord te laten. Uiteindelijk zou het boek nooit verschijnen, omdat de uitgever te veel problemen zag met de productie. Van den Berg, *De identiteit van een rebelse meid*, 62. Collectie Dolle Mina 1968 - 1981, Aletta E-Quality - kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam. <http://www.aletta.nl/aletta/Eadpdf?id=IIAV00000047>. Map 15 - Stukken betreffende het tienjarig bestaan en betreffende de voorbereiding van het Dolle Minaboek 1978 - 1981.

afterlife van de foto te bestuderen. Opvallend genoeg wordt al in het oprichtingsjaar van Dolle Mina reflectief en historiserend over de actiegroep geschreven, waarbij de foto van Herschel vaak een prominente plaats inneemt. Het eerder aangehaalde nummer van *HP Magazine* was daar een voorbeeld van, maar ook een nummer van *Televisier* uit 1970 staat uitgebreid stil bij het succes van de beweging in het artikel 'Wie haalt het haardotje uit de gootsteen?' De befaamde buikfoto wordt daar paginagroot bij afgedrukt.⁴⁴⁴ Een uitgesneden variant van de foto staat ook bij een artikel in de *Sf-krant* van mei 1970 bij het artikel 'Geen penisnijd maar klassenstrijd'. Een zelfde soort uitsnede van de foto wordt twee jaar later afgedrukt in de *Libelle*, waarbij de nadruk op de buik wordt gelegd (afbeelding 5.16).

Vervolgens werd de foto steeds vaker gebruikt in jubileumjaren. Hoewel onderstaande publicaties niet uitputtend zijn, geeft de opsomming wel een goed beeld van het gebruik van de foto.⁴⁴⁵ Allereerst staat de foto in het eerder genoemde jubileumboek van de beweging zelf.⁴⁴⁶ Het boek stond vol foto's, voornamelijk gemaakt door 'huisfotografie' Eva Besnyö⁴⁴⁷, met uitzondering van de foto van Herschel die volgens de makers blijkbaar niet mocht ontbreken in het overzicht. Tijdens het tienjarig jubileum in 1980 wordt de foto uitgebreid besproken in de *Varagids* van 22/29 december en in 1985 staat deze in het boek *Nederland stromenland* in het hoofdstuk 'Verval en vernieuwing'.⁴⁴⁸

Opzij plaatste de foto in 2007 in een speciale bijlage *Het onbehagen bij de vrouw - Herdrukt* en Elsevier drukte de foto in 2010 af bij een artikel over Dolle Mina.⁴⁴⁹ Ten slotte is het affiche dat verwijst naar de buikfoto van Herschel (zie afbeelding 35), geplaatst in de *Varagids* bij een aankondiging van het programma *Andere Tijden*.⁴⁵⁰

Maar ook tijdens televisie-uitzendingen wordt de foto gebruikt, zoals in het programma *Ot en hoe zat het nou met Sien?* dat in 1980 werd uitgezonden en waarin Dolle Mina's terugkeken op de beginjaren van de beweging. Het programma begint met historische beelden van allerlei acties - ook de demonstratie bij de vergadering van de gynaecologen. Deze wordt omschreven als de actie 'baas in eigen buik', maar omdat er geen bewegend beeldmateriaal aanwezig is, wordt de foto getoond en zoomt de camera een aantal keer in op de buik met de daarop geschreven tekst. Halverwege het programma komt de foto nogmaals ter sprake wanneer Connie van Nieuwkerk kort wordt geïnterviewd over de foto waar zij op staat.⁴⁵¹ Veertien jaar later wordt de foto prominent getoond tijdens de begin-

444 Van Garrel en Jansen van Galen, *Dolle Mina, portret van een beweging*, 27-37. Mea Blazer, 'Wie haalt het haardotje uit de gootsteen', *Televisier*, datum onbekend.

445 Dit overzicht zal verre van volledig zijn. Het is slechts bedoeld om te illustreren dat de foto regelmatig gepubliceerd wordt over een langere periode. Het is ondoenlijk om na te gaan in welk tijdschrift, boek en televisieprogramma de foto wel of niet gebruikt is. Deze publicaties zijn gevonden door te zoeken in het Dolle Mina Archief bij Aletta E-Quality, de publicatiegegevens van de foto te bestuderen bij Spaarnestad Photo, krantenonderzoek van 1970 en onderzoek bij het Instituut voor Beeld en Geluid.

446 Van Soest, *Meid, wat ben ik bewust geworden*, 70 - 71.

447 Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten' *Tien jaar Dolle Mina*, 6.

448 Paul Lucardie, *Nederland, Stromenland. Een geschiedenis van de politieke stromingen* (Leiden 1985) 59.

449 Opzij, 12 december 2007, pagina 22. Elsevier, 2 januari 2010, pagina 15.

450 *Varagids*, 13 - 19 maart 2010, pagina 11.

451 *Ot en hoe zat het nou met Sien?* 27 februari 1980. De foto wordt eerst getoond rond 04:00 minuten en op 15:40 minuten wordt Connie van Nieuwkerk geïnterviewd, zie <http://www.geschiedenis24.nl/speler.program.7052293>.

tune en tijdens een filmpje van het NCRV-programma *De tijd staat even stil*.⁴⁵² En ook in de documentaire van Aletta E-Quality over Dolle Mina is de foto opgenomen.⁴⁵³ Tot slot fungeert de foto in 2011 als voorbeeld van bijzondere manieren van actievoeren in een filmpje op de website van de tentoonstelling *ANGRY*.⁴⁵⁴

Deze voorbeelden laten zien dat de foto van de actie tijdens het gynaecologencongres in maart 1970 nog steeds gebruikt wordt om het hoofddoel van Dolle Mina te illustreren, ondanks het feit dat de radicale feministen slechts kort positief in het nieuws waren.⁴⁵⁵ Het veelvuldige gebruik van de foto in terugblikkende programma's en artikelen toont aan dat deze foto in de huidige herinnering over de beweging een zeer prominente rol speelt. Eerder is beschreven dat ook de actievoerders zelf de kracht van de foto van Herschel direct inzagen, en deze als logo kozen. Het lijkt er dan ook op dat deze mediastrategie nog steeds effect sorteert: deze actie en de bijbehorende eis bepaalt nog steeds het beeld van de beweging. Niet onbelangrijk: het is een foto die zij zelf representatief vond voor de acties en de beweging als geheel. De buikfoto is daarmee niet alleen voor Dolle Mina zelf, maar ook voor het grote publiek uitgegroeid tot icoon.

5.3 DE 'BUIKFOTO' ALS ICOON

Deze paragraaf zal de productiekennmerken van de meest gepubliceerde Dolle-Mina-foto beschrijven en haar publicatiegeschiedenis. Een aantal facetten daarvan is al aan de orde gekomen, maar hier komt de nadruk meer te liggen op het hergebruik dan op de reproductie bij herdenkingsproducties.

5.3.1 DENOTATIE

In Hoofdstuk 1 zijn de drie categorieën kenmerken beschreven waaraan iconische foto's voldoen. De eerste bevat de beeldinhoudelijke kenmerken waarvan de (bijzondere) compositie het eerste is. Door deze compositie in eerste instantie denotatief te analyseren, zien we bijvoorbeeld dat Herschel een bijzonder perspectief heeft gekozen. In tegenstelling tot de andere foto's van dezelfde actie (zie foto's 13 en 16), is de foto genomen vanuit een laag camerastandpunt, waardoor de kijker letterlijk opkijkt tegen de actievoerende vrouw, terwijl zij op haar beurt neerkijkt op ons, of ons op zijn minst uitdagend aankijkt. Tegelijk tonen de vrouwen hun blote buik waarmee ze zich ogenschijnlijk kwetsbaar opstellen, maar in feite zeer zelfbewust en uitdagend te werk gaan. De buik trekt de kijker de foto in, de letters schreeuwen hem of haar iets toe. Het is welhaast onmogelijk de buik te negeren, alleen al om te lezen wat erop geschreven staat en te begrijpen

wat hier gaande is.

Daarnaast verwijst vooral dit ontblote en voor sommigen intieme lichaamsdeel naar andersoortige afbeeldingen. Hier komt een tweede element van de beeldinhoudelijke kenmerken van icoonfoto's aan bod: de verwijzing naar archetypen. Hoewel associaties altijd subjectieve 'interpretaties' zijn, roept de foto bijvoorbeeld de beroemde filmscène van Marilyn Monroe op. In *Seven Year Itch* (1955) staat Monroe op een ventilatioerooster; de wind doet haar witte jurk opwaaien en ontbloot haar benen, terwijl haar tegenspeler toekijkt met zijn handen in de zakken (afbeelding 5.17). De film verscheen in 1955, vijftien jaar voordat de buikfoto van de Dolle Mina's gemaakt zou worden, en kwam uit in een tijd dat vrouwen in reclame en op televisie voornamelijk werden afgebeeld als huisvrouwen: stofzuigend, afwassend of kokend. De makers van *Seven Year Itch* wilden de hoofden van vooral de manlijke toeschouwers op hol doen slaan.⁴⁵⁶ De Dolle Mina's daarentegen tonen ons zélf hun buik, uiteraard om de kijker te prikkelen, maar niet met de seksueel getinte suggestie van de Monroe-scène. Het ging hen letterlijk om hun buik, maar vooral natuurlijk om de boodschap. De blijvende kracht van de foto schuilt wellicht in het feit dat de roep om vrije abortus niet plastischer had kunnen worden verbeeld.

Daarnaast roept het opzettelijk ontblote lichaamsdeel ook het beeld in herinnering van een Tsjechoslowaakse man die met zijn overhemd losgeknoopt voor de loop van een Sovjet-tank staat. Deze foto werd gemaakt toen de Sovjet-troepen met geweld een einde maakte aan de Praagse Lente in 1968 (foto 5.6). Op zijn beurt kan dit beeld weer verwijzen naar het schilderij *Tres de Mayo* (de derde mei) van de Spaanse schilder Francisco Goya dat het verzet tegen de troepen van Napoleon verbeeldt (afbeelding 5.18).⁴⁵⁷ Het lijken variaties op het thema van

AFBEELDING 5.17: MARILYN MONROE IN DE FILM *SEVEN YEAR ITCH* (1955).

html.

⁴⁵² NCRV. *De Tijd staat even stil*, 3 mei 1994.

⁴⁵³ *Dolle Mina. Lef om luidruchtig te veranderen*, Aletta – Instituut voor Vrouwengeschiedenis, 2010, 33:57 minuten

⁴⁵⁴ <http://www.a-n-g-r-y.nl/tijddlijn/> aldaar bij 1970-1977.

⁴⁵⁵ Ik wil hier niet de suggestie wekken dat de buikfoto altijd geplaatst wordt bij artikelen over Dolle Mina. In het artikel van *Vrij Nederland* staan bijvoorbeeld alleen maar foto's van Eva Besnyö. In het *Aanzien van 1970* wordt zelfs geen melding gemaakt van deze actie en bij een artikel in *Historisch Nieuwsblad* is de foto geplaatst van het verbranden van een korset bij het standbeeld van Wilhelmina Drucker. Holtrop, 'Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten', 3-33. Martijn Blekendaal, '35 jaar na Dolle Mina. "Bent u ook een blanke slavin, en wilt u dat blijven?"', *Historisch Nieuwsblad*, nummer 10 (2004) 20 - 23.

⁴⁵⁶ Meer over de beroemde filmscène in G. Smith, 'The Subway Grate Scene in *The Seven Year Itch*: "The Staging of an Appearance-As-Disappearance"', *Histoires croisées des images. Objets et méthodes*, 14 (2004) 213-244.

⁴⁵⁷ Meer hierover in Susan Sontag, *Regarding the pain of others* (New York 2003) 44 - 47.

FOTO 5.6. DE INVASIE VAN DE SOVJET-TROEPEN IN TSJECHOSLOWAKIJE.

AFBEELDING 5.18. HET SCHILDERIJ 'TRES DE MAYO' VAN GOYA

het verhaal van David tegen Goliath – de kleine man tegenover de reus (afbeelding 1.3). Ook de ongewapende Chinese man tegenover de tanks op het plein van de Hemelse Vrede roept deze associatie op (foto 1.4).⁴⁵⁸ Al deze beelden draaien om moed, de enkeling die uitdaagt, zonder angst voor de gevolgen.

Kwetsbaar en uitdagend tegelijk: zo staan de vrouwen op de foto van Herschel. Al deze archetypische verwijzingen leiden ertoe dat de foto in de terminologie van Perlmutter een waar uniek icoon is. Tijdens andere acties van Dolle Mina zijn er weer vrouwen die hun buik ontbloten om de slogan te laten zien, maar daarvan zijn nauwelijks foto's in omloop. Het is de foto van Herschel die steeds gepubliceerd wordt.

5.3.2 PUBLICATIEGESCHIEDENIS

Het tweede kenmerk van icoonfoto's richt zich op de publicatie en herpublicaties van de foto. Het belangrijkste element wat de distributie betreft is de reproductiefrequentie. De foto van Herschel verscheen vanaf de dag dat zij werd genomen in de kranten. De fotografische kwaliteit zal hierbij zeker een rol gespeeld hebben, maar ook een praktisch punt speelde een rol: het ANP verstuurde de foto per telex, waardoor alle redacties erover konden beschikken. Dit kan tevens een belangrijke verklaring zijn waarom we tegenwoordig niet een van de foto's zien van Eva Besnyö, de 'huisfotografie' van de beweging. Een freelancer die niet voor het ANP werkte kon destijds niet concurreren met dergelijk snelle distributiemiddelen.⁴⁵⁹ Zelfs al was Besnyö aanwezig geweest bij deze actie (wat niet het geval was), dan had ze haar foto bij hooguit twee

458 Bij die vergelijking is niet het ontblote lichaamsdeel het element dat de associatie oproept maar de tank, zie bijvoorbeeld H. J. G. Beunders en Martijn Kleppe, 'De man die de tanks stopte', *Trouw*, 30 mei 2009, 78.

459 Meer over de rol van de telexfoto in Nederland in B. Mulder en M. Kleppe, 'Per brommer en per telex - Het fotoarchief van Trouw en Het Parool', *Fotografisch Gebeuren* 65 (2010) 18 - 21.

of drie redacties kunnen rondbrengen, maar ze zou nooit hebben kunnen opboksen tegen de wijde verspreiding van Herschels foto.

Het tweede kenmerk van icoonfoto's op het distributieniveau zijn de variaties op de foto. Hiervoor zagen we al dat Dolle Mina zich de buikfoto eigenmaakte door ernaar te verwijzen op een affiche. Daarnaast imiteerden feministes de foto tijdens de latere acties. Ook zien we dat regelmatig teruggegrepen wordt op het tonen van de buik tijdens recente acties van andere demonstranten. In 2007 was een rechtstreekse imitatie te zien op een demonstratie in Amsterdam (foto 5.7). Een heel andere directe verwijzing is het 'Baas in Eigen Buik'-kostuum dat te huur is via www.alternatiefkostuum.nl (afbeelding 5.19).⁴⁶⁰

Een ander treffend voorbeeld van de bekendheid is een foto uit 2005, gemaakt tijdens een demonstratie tegen het optreden van de anti-abortus groep Schreeuw om leven. Twee vrouwen schreven de slogan uit 1970 op hun buik en poseerden voor de fotograaf (foto 5.8).⁴⁶¹ Ironisch genoeg wordt juist deze foto gebruikt op geschiedenislessen.nl, een website van het Vechtdal College uit Hardenberg, bij vragen over de tweede feministische golf (afbeelding 5.20).⁴⁶² Tevens wordt deze foto getoond in een filmpje, behorend bij het venster Aletta Jacobs in de Canon van de Nederlandse geschiedenis.⁴⁶³

Een parallel met de foto van Troelstra (Hoofdstuk 4) lijkt voor de hand te liggen. Waar de foto van Troelstra uit 1912 steeds vaker wordt gebruikt om de revolutieopgave uit 1918 te illustreren, zien we dat deze foto uit 2005 gebruikt wordt om de feministische golf van 35 jaar eerder te verbeelden.

460 <http://indymedia.nl/nl/2007/12/48934.shtml>. Meer over deze actie op <http://dollemina.wordpress.com/fotos/> en in Mariska Bakker, Dolle Mina. De mediëring van de Dolle Mina beweging (Radboud Universiteit Nijmegen 2008).

461 Voor het nieuwsbericht en de foto zie <http://indymedia.nl/en/2005/12/32908.shtml>.

462 http://geschiedenislessen.nl/vmbo3/mod5/start.php?start_from=10&ucat=&archive=&subaction=&id=&.

463 [http://www.entoen.nl/alettajacobs/beeld-en-geluid/canonclip-alettajacobs-\(groep-7-en-8\)#beeld](http://www.entoen.nl/alettajacobs/beeld-en-geluid/canonclip-alettajacobs-(groep-7-en-8)#beeld) De bewuste foto wordt getoond op 02:06 minuten. Meer daarover in hoofdstuk 6.

FOTO 5.7. EEN DEMONSTRANTE TOONT DE TEKST OP HAAR BUIK TIJDENS EEN DEMONSTRATIE IN 2007.

AFBEELDING 5.19. SCREENSHOT VAN HET 'BAAS IN EIGEN BUIK' KOSTUUM.

FOTO 5.8. ACTIE TEGEN EEN DEMONSTRATIE VAN SCHREEUW OM LEVEN, 2005.

Daar in eigen buik
jaren '60 van de vorige eeuw was er opnieuw veel aandacht voor vrouwenemancipatie. Dat werd de eerste feministische golf genoemd.
Wanneer was ongeveer de eerste feministische golf?
Wat probeerden vrouwen toen te bereiken?
Waar streden vrouwen tijdens de tweede feministische golf voor?
Wat heeft de afbeelding hierboven te maken met de tweede feministische golf?

AFBEELDING 5.20. DE FOTO UIT 2005 GEBRUIKT OP DE WEBSITE VAN HET VECHTDAL COLLEGE UIT HARDENBERG.

Maar ook indirect kunnen recentere foto's de associatie opwekken met de buikfoto van Herschel. Op de website *Innl.nl* van het destijds in oprichting verkerende *Nationaal Historisch Museum* schreef assistent-conservator Karlien Metz bijvoorbeeld over een studentenprotest in januari 2011. De studenten demonstreerden op het Malieveld en in de Tweede Kamer. Elf studenten op de publieke tribune begonnen zich tot op hun hemd uit te kleden om de boodschap te tonen die daarop geschreven stond: 'Kleed ons niet uit' (foto 5.9). Hoewel ze hun buik bedekt hielden, associeerde Metz deze foto met de buikfoto:

'Het doel en waarschijnlijk ook de impact van de Dolle Mina-actie waren natuurlijk heel anders dan die van deze elf studenten. Maar dankzij de associatie – bewust gecreëerd of niet – met misschien wel het meest beroemde "protestbeeld" uit de Nederlandse geschiedenis, valt het verzet van deze elf mij meer op dan van 15.000 studenten op het Malieveld.'⁴⁶⁴

Deze woorden geven goed weer waar het om gaat bij de variaties op icoonfoto's: door andere gebeurtenissen aan historische afbeeldingen te koppelen, krijgen deze in de terminologie van de iconografie een derde (betekenis)laag. De foto *toont* de studenten op de publieke tribune, *betekent* een demonstratie en krijgt een *symbolische betekenis* door een koppeling met de buikfoto van Herschel. Door te analyseren hoe de icoonfoto van Dolle Mina wordt gebruikt in methoden voor het voortgezet onderwijs wordt bepaald welke symbolische betekenis(sen) deze foto uit 1970 heeft gekregen in het geschiedenisonderwijs in de loop van de onderzoeksperiode.

5.4 DE BUIKFOTO IN GESCHIEDENISBOEKEN

In totaal is de foto van Herschel twintig keer gebruikt in de geanalyseerde schoolboeken. In absolute aantallen is Troelstra de meest gepubliceerde foto, relatief gezien is de buikfoto verreweg de meest gebruikte foto. De actie vond immers plaats in 1970, het begin van de onderzoeksperiode, en de foto werd in 1986 voor het eerst gebruikt in een schoolboek. Van al deze keren is bekeken hoe de foto in de schoolboeken gebruikt wordt, in welk hoofdstuk en wat het hoofdonderwerp is van de bijbehorende tekst. Ten slotte werd het onderwerp van de foto vastgesteld, door het onderschrift bij de foto te bekijken in combinatie met het onderwerp van de tekst op de gehele pagina. Door de context te analyseren waarin de foto gepubliceerd is, kon de toegekende betekenis bepaald worden evenals de mogelijke symbolische functie.

5.4.1 WAT ILLUSTREREET DE FOTO?

Op inductieve manier zijn vijf hoofdonderwerpen vastgesteld, waarvoor de foto gebruikt wordt als illustratie. Allereerst is dat het onderwerp 'Dolle Mina' als het daadwerkelijk over deze actiegroep gaat. Het tweede onderwerp betreft de specifieke actie die werd uitgevoerd toen de foto werd gemaakt. Vervolgens zijn er drie bredere, meer abstracte onderwerpen, om te beginnen 'vrouwenemancipatie'. Dit label is toegekend wanneer de tekst op de pagina grotendeels over vrouwenemancipatie in het algemeen gaat en Dolle Mina beschreven wordt als deel van die bredere beweging. Een voorbeeld hiervan staat in deel 3 van *Sporen*, waarin de buikfoto is opgenomen in het hoofdstuk 'Feminisme en emancipatie' en getoond wordt na een tekst over de twee feministische golven en bij een stukje over Dolle Mina.⁴⁶⁵

Het vierde onderwerp is 'maatschappelijke ontwikkelingen'. Hoewel nauw verwant met 'vrouwenemancipatie'

FOTO 5.9. STUDENTEN STAAN IN HUN HEMD ALS PROTEST IN DE TWEEDE KAMER.

464 <http://www.innl.nl/page/7995>.

465 *Sporen. Geschiedenis voor de onderbouw 3*, 1993, 164 – 165.

AFBEELDING 5.21. DE BUIKFOTO IN 'VRAGEN AAN DE GESCHIEDENIS' (DEEL 3VH) IN HET HOOFDSTUK 'ONDERDANEN OF STAATSBURGERS?'

AFBEELDING 5.22. IN 'MEMO - GESCHIEDENIS VOOR DE BOVENBOUW' WORDT DE BUIKFOTO GETOOND IN COMBINATIE MET EEN FOTO VAN HET MAAGDENHUIS.

AFBEELDING 5.23. DE BUIKFOTO WORDT IN 'SPOREN' GETOOND IN COMBINATIE MET FOTO'S WAAROP KINDEREN TELEVISIE KIJKEN, MENSEN HUN AUTO INPAKKEN EN HIPPIES IN HET PARK. 'SPOREN' 2 VBO, 1999, 71.

gaat het in dit verband over meerdere maatschappelijke ontwikkelingen waarvan vrouwenemancipatie er een is. Hieronder vallen de ontwikkelingen in de jaren zestig, zoals beschreven door onder anderen de historicus Hans Righart: opkomende jongerenculturen als nozems en provo's, maar ook de Maagdenhuisbezetting om democratisering van de universiteit af te dwingen.⁴⁶⁶ Een mooi voorbeeld hiervan staat in *MeMo – Geschiedenis voor de bovenbouw* waarbij de foto opgenomen is in het hoofdstuk 'Nederlandse samenleving' bij de paragraaf 'De generatiekloof'.⁴⁶⁷ Op dezelfde spread staat een foto van de Maagdenhuisbezetting evenals een beschrijving van de jongerencultuur (afbeelding 5.22). In dit geval maakt de foto deel uit van een groter verhaal dan alleen vrouwenemancipatie en daarom bij het onderwerp 'maatschappelijke ontwikkelingen'. Tot slot zien we dat de foto gebruikt wordt om het begrip 'democratie' toe te lichten. Meestal wordt ze dan getoond als voorbeeld van het recht op demonstratie. In *Vragen aan de geschiedenis* staat de foto in het hoofdstuk 'Onderdanen of staatsburgers?' onder de vetgedrukte regel: 'Wij willen inspraak!'⁴⁶⁸ Een ondertekening ontbreekt echter, waardoor de foto niet geduid wordt (afbeelding 5.21).

Op basis van de gegevens in tabel 5.1 zien we dat 68 procent van de ondertekeningen naar de protestactie tijdens het gynaecologencongres verwijst en de overige bijschriften naar Dolle Mina; de concrete onderwerpen komen hier dus in naar voren. De teksten op de pagina's waar de foto is afgedrukt verwijzen evenwel in ruim de helft van de gevallen (52%) naar de vrouwenemancipatie, een breder onderwerp. Daarnaast worden in de tekst alleen de abstractere onderwerpen behandeld en

⁴⁶⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*.

⁴⁶⁷ *MeMo – Geschiedenis voor de bovenbouw*, 1995, 339.

⁴⁶⁸ *Vragen aan de geschiedenis deel 3Vh*, 1992, 94.

TABEL 5.1. VAN ELKE GEVONDEN FOTO IS ZOWEL HET ONDERWERP OP DE TEKST ALS HET ONDERSCHRIFT VASTGESTELD. DE RIJEN TONEN DE ONDERWERPEN, DE KOLOMMEN TONEN DE VERDELING VAN DE ONDERWERPEN OVER DE TEKST EN HET ONDERSCHRIFT BIJ DE FOTO.

	Tekst	Onderschrift
Dolle Mina	-	5
Actie	-	13
Vrouwenemancipatie	10	-
Maatschappelijke ontwikkelingen	6	-
Democratie	3	-
Onduidelijk	-	1
Totaal	19	19

geen enkele keer is Dolle Mina of de actie het hoofdonderwerp. Als de bewuste protestactie al genoemd wordt, dan alleen als onderdeel van grotere ontwikkelingen.

Deze uitkomst verrast natuurlijk niet. Foto's lenen zich heel goed om concrete onderwerpen te verbeelden, terwijl woorden complexere concepten kunnen uitleggen. Wanneer de onderwerpen op een tijdlijn verdeeld worden, valt een aantal zaken op (figuren 5.1 en 5.2).

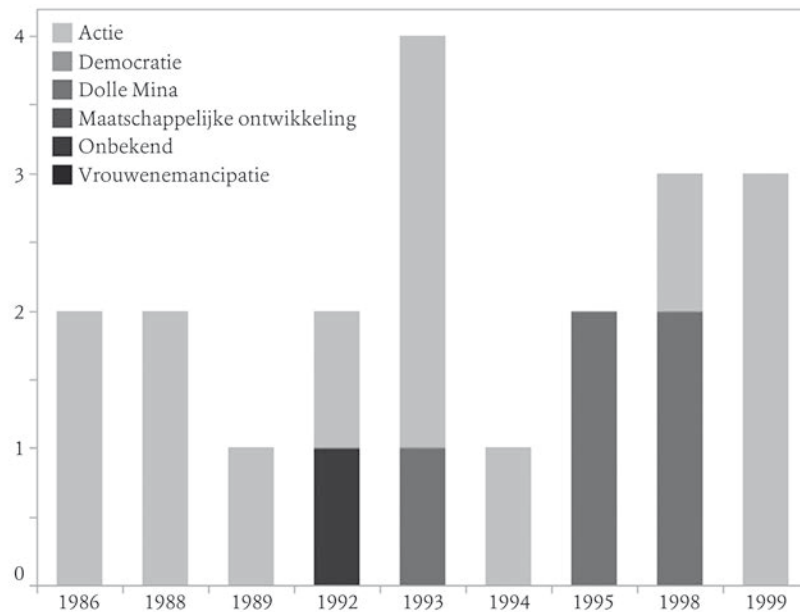
Op de horizontale as staan de jaren waarin de schoolboeken waarin de foto voorkomt zijn verschenen. De gestapelde diagrammen laten de absolute verhouding zien tussen de onderwerpen van de tekst en foto's. Hoewel beide grafieken verschillende onderwerpen laten zien – meer concrete onderwerpen op foto's, abstracte onderwerpen in de tekst – tonen ze wel dezelfde trend.

Tot 1993 verwijst het bijschrift in praktisch alle gevallen naar de daadwerkelijke actie. Daarna zien we de nadruk verschuiven naar Dolle Mina in het algemeen. Niet meer de *actie* staat centraal maar de *actiegroep* waarbij de foto als voorbeeld wordt gebruikt van 'een' actie, zonder dat vermeld wordt waar en wanneer de actie plaats vond. Sterker nog, steeds vaker blijft het doel van de actie onvermeld.⁴⁶⁹

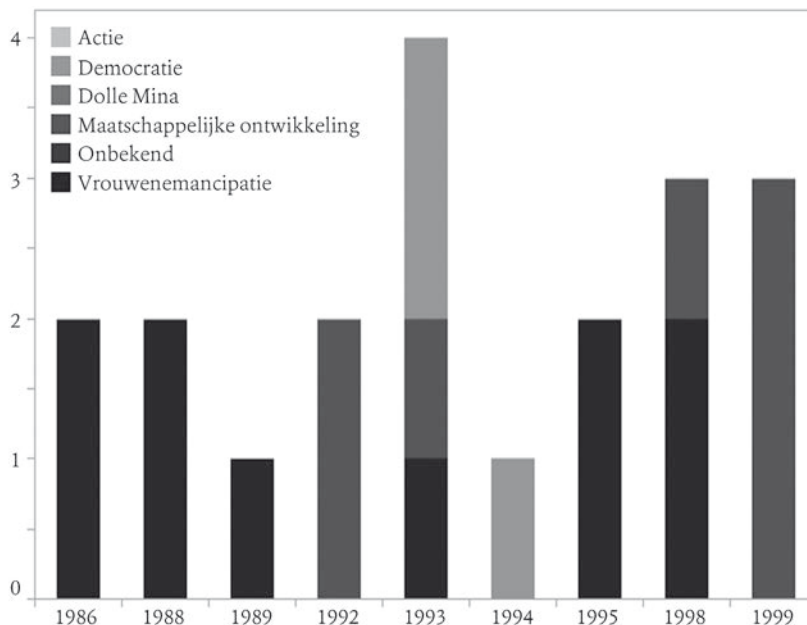
5.4.2 STEEDS ABSTRACTER

De buikfoto illustreert slechts een van de doelstellingen van Dolle Mina. Aangezien de informatie over de actie steeds vaker ontbreekt, beperkt het imago van

⁴⁶⁹ Een uitzondering vormt 1999 waarin de foto weer voornamelijk gebruikt wordt om informatie te geven over de actie. Dit is echter in één serie waarin de foto en het bijschrift drie keer identiek is.

FIGUUR 5.1. DE ONDERWERPEN DIE DE FOTO ILLUSTREREET IN DE LESMETHODEN.

FIGUUR 5.2. DE ONDERWERPEN OP DE FOTO EN IN DE TEKST, GEDURENDE DE JAREN 1986-1999.

de actiegroep zich tot wat deze foto toont – baas in eigen buik – en worden de overige eisen – gratis crèches, gelijk loon voor man en vrouw, afschaffing van de dubbele seksuele moraal, openbare toiletten voor vrouwen en herziening van de rolverdeling van man en vrouw – nog maar zelden genoemd of verbeeld.

In het derde deel van *Sporen – Geschiedenis voor de onderbouw* uit 1993 vermeldt het onderschrift nog (met een verkeerde datering): ‘Onder de leus “Baas in eigen buik” demonstreerde Dolle Mina voor vrije abortus (1972)’.⁴⁷⁰ Vijf jaar later is het onderschrift in *MeMo 2 Mavo Havo* teruggebracht tot de korte mededeling: ‘De feministische Dolle Mina’s’.⁴⁷¹ De actie wordt niet meer genoemd en zelfs de tekst ‘Baas in eigen buik’ wordt weggelaten.

De treffendste illustratie van dit proces staat wellicht in *MeMo* waarin de foto wordt getoond in het hoofdstuk ‘Ontzuiling en deconfessionalisering’; de tekst bevat een korte toelichting over Dolle Mina: ‘De Dolle Mina’s voerden ook actie voor het recht op abortus: Baas in eigen buik was daarbij de leus’. Het onderschrift bij de foto is echter kort maar krachtig: ‘De bekendste buiken van Nederland: die van de Dolle Mina’s’.⁴⁷²

Een soortgelijke ontwikkeling voltrekt zich bij de betekenisverlening in teksten op de pagina’s waar de foto is afgedrukt. In de eerste jaren werd sterk de nadruk gelegd op emancipatie. *Vragen aan de Geschiedenis* toont de foto bijvoorbeeld in het hoofdstuk ‘Huwelijk en gezin op de helling’ en plaatst haar bij een tekst waarin het beroemde essay van feministe Joke Smit uit de jaren zestig aan bod komt, maar ook *MVM* en de komst van de eerste Staatssecretaris voor Emancipatiezaken.⁴⁷³ Hoewel ‘emancipatie’ een wat abstract begrip lijkt, staat de foto in een tamelijk concrete context.

Vanaf 1992 komt de foto ook voor bij teksten over maatschappelijke ontwikkelingen. Zo staat zij in *Sporen* naast een foto van televisiekijkende kinderen, mensen die hun auto inpakken om met vakantie te gaan en hippies die in het park liggen (afbeelding 5.23).⁴⁷⁴ Ten slotte wordt de foto vanaf 1993 ook getoond bij teksten over democratie, een nog hoger abstractieniveau. In *Anno* is de foto bijvoorbeeld opgenomen in het hoofdstuk ‘Vrijheid, gelijkheid en broederschap: introductie’.⁴⁷⁵ In de paragraaf ‘grondrechten’ illustreert de foto het recht om te demonstreren. De conclusie lijkt dus gerechtvaardigd dat de foto in kwestie een steeds abstractere betekenis krijgt.

Dat de betekenis van een foto verschuift van concreet naar abstract toont hoe gebeurtenissen uit het verleden binnen een relatief kort tijdsbestek in een bredere context worden geplaatst. Waar de foto in eerste instantie de actie en de actiegroep, en dus de historische gebeurtenis afbeeldde, verschuift de functie van het beeld in een periode van ‘slechts’ veertien jaar naar een illustratie van grotere maatschappelijke ontwikkelingen. Daarmee kan gesteld worden dat de oorspronkelijke verbeelding steeds verder wordt losgelaten en de foto daadwer-

470 *Sporen. Geschiedenis voor de onderbouw* 3, 1993, 165.

471 *MeMo 2 Mavo Havo*, 1998, 127.

472 *MeMo Geschiedenis voor de bovenbouw*, 1995, 399.

473 *Vragen aan de Geschiedenis* 3M, 1986, 101 – 103.

474 *Sporen 2 VBO*, 1999, 71.

475 *Anno* 2, 1993, 103.

kelijk als symbool gaat fungeren. Dit geldt althans voor de foto in de geanalyseerde schoolboeken. Daarom is het relevant de samenstellers daarvan aan het woord te laten. Welk verhaal willen zij vertellen met deze foto?

5.5. REDACTEUREN VAN SCHOOLBOEKEN OVER DE 'BUIKFOTO'

Net als bij de foto van Troelstra heeft tweederde van de geïnterviewde redacteurs meegewerkt aan een schoolboek waarin de buikfoto van Dolle Mina geplaatst is. Om te bepalen in hoeverre deze foto voor hen symbolisch was, beantwoordden zij de vraag welke foto ze zouden selecteren als zij nu een foto van Dolle Mina moesten plaatsen. Bijna allemaal noemden ze meteen de buikfoto; vooral hun woordkeuze viel daarbij op. Arie Wilschut zei bijvoorbeeld: 'Waarschijnlijk Baas in eigen buik', zonder de foto verder te beschrijven, maar aannemend dat de interviewer wist over welke foto het ging. Daarnaast gebruikten verschillende redacteurs het woord 'die' wanneer zij de foto omschreven, waarbij ook zij aannamen dat iedereen de foto van Herschel kent.

Carla van Boxtel: 'met die blote buiken'.

Hans Ulrich: '(...) dat die vrouwen met blote...'

Antoon van Hooff: 'Dat is het plaatje van die vrouw die met die viltstift op haar buik heeft geschreven'.

Waarom noemt de meerderheid deze foto, en waarom is de foto opgenomen in de schoolboeken waaraan zij meewerkten? In hun uitleg komen alle drie categorieën criteria voor iconfoto's terug. Allereerst stellen meerdere redacteurs dat de foto kwalitatief goed is. Arie Wilschut: 'Dat is een foto die eigenlijk geen uitleg meer behoeft'. Wieke Schrover was ook stellig:

'Het is een prachtig beeld. En dat maakt meteen duidelijk – dat is echt een iconfoto – waar zij voor staan.'

Beeldredacteur Jos van Lavieren: 'Het is bijna een affiche (...) Het kan gewoon niet duidelijker. Dit kun je niet bedenken'. Anton van Hooff werkte mee aan acht boeken waarin de foto gebruikt wordt. Hij beschreef een aantal kenmerken op de foto die hem opvielen:

'Nou, de buik staat erop, hè? Het is ook wel een aardige buik, die buik is goed. Het is een beetje prikkelend. Ze maakt... Een beetje bloot. Dragen allemaal broeken. Al dus een beetje eigentijdse mode.'

Daarnaast wordt gezegd dat de boodschap van de foto zo duidelijk is omdat de tekst op de buik de blik stuurt. Wieke Schrover stelt zelfs dat dit een van de weinige foto's is waarop de tekst op de buik goed leesbaar is:

'Kijk, ze zullen vast wel een keer met hun blote buik staan, maar hier kun je precies aan zien wat er gebeurt, waar het over gaat.'

Dit biedt volgens enkele auteurs dan ook mogelijkheden om vragen aan de foto te koppelen, wat haar nog geschikter maakt in een leerboek.

Ook de distributiekenmerken kwamen verschillende keren terug tijdens de interviews. Hierbij werd nogmaals duidelijk dat niet alle redacteurs veel tijd besteden aan het zoeken van geschikt beeldmateriaal. Van Boxtel stelde zelfs dat deze foto zo vaak gebruikt wordt, omdat deze al zo vaak staat in soortgelijke boeken waar de auteurs in kijken:

'Ik denk dat het deels gewoon komt doordat dit beeld overal in zit, en die auteurs kijken natuurlijk in die boeken. Dat is hun eerste bron. Dan komen ze al die beelden tegen. En dan is het gelijk goed, bruikbaar.'

Schrover onderstreept dat redacteurs niet voor elk beeld naar een archief kunnen gaan. Juist overzichtsböeken zijn geschikte werken om te raadplegen wanneer gezocht wordt naar beeldmateriaal:

'Ik denk, deze kom je gewoon overal tegen, die is heel makkelijk te vinden, gewoon. Tik het in en je komt deze foto tegen. Dat is eigenlijk de reden.'

Kortom, het veelvuldige gebruik van deze foto in andere bronnen is een duidelijke verklaring waarom redacteurs de foto ook gebruiken in schoolboeken. Schrover formuleert het zelfs nog scherper:

'Waarom zou ik nog verder gaan zoeken naar een andere foto, als deze ..., als alles verteld wordt?'

Deze opmerking raakt de essentie van de betekenisverlening van iconfoto's: de foto vertelt alles en verwijst dan ook naar een belangrijk kenmerk van iconfoto's uit de derde categorie: de symbolische betekenis. Waar staat de foto voor? Welke betekenis geven redacteurs aan de foto wanneer zij erover praten? Hierbij valt op dat een aantal van hen naast de buikfoto ook de zogenaamde pilfoto noemen, wanneer gevraagd wordt welk beeld volgens hen het beste Dolle Mina verbeeldt. Dalhuisen zei dat hij altijd aarzelt tussen de buik- en de pilfoto. In de geanalyseerde boeken waaraan hij heeft meegewerkt komt de buikfoto bijvoorbeeld helemaal niet voor, terwijl we de pilfoto verschillende malen zien terugkomen. Uit het interview bleek echter dat hij de buikfoto wel degelijk kent en ook gebruikt heeft in boeken die voor dit onderzoek niet onderzocht zijn. Voor Dalhuisen zit er echter geen verschil tussen het verhaal dat beide foto's vertellen maar is er een praktische reden: 'Vaak is het zo, als je in de onderbouw deze doet, dan doe je in de bovenbouw de andere.'

Deze opmerkingen illustreren nogmaals hoe pragmatisch redacteurs soms te werk (moeten) gaan. Voor nu is het relevant dat het blijkbaar niet uitmaakt naar welke actie of welk doel de foto verwijst. Als gezocht wordt naar een afbeelding van Dolle Mina is de kans groot dat een van deze twee gekozen wordt. Beeldredacteur Els Muller:

'Baas in eigen Buik' is ook prima. Maar iets daarvan in ieder geval. Hoeft niet per se 'Baas in eigen Buik' te zijn, dat maakt me niet zo heel veel uit.'

Deze uitspraak komt overeen met de benadering van Dalhuisen, en laat goed

zien dat de foto's niet zozeer gaan om de *actie* maar om de *actiegroep*. Dit zagen we ook bij de analyse van het gebruik van de foto in schoolboeken: in eerste instantie werd regelmatig verwezen naar de specifieke actie, maar later staat de foto voor de actiegroep. Het feit dat redacteurs tegenwoordig dezelfde associatie hebben bij de foto wanneer hen gevraagd wordt naar een foto van Dolle Mina, toont dat de buikfoto de iconfoto is.

Maar staat de foto ook voor meer, zoals geconcludeerd werd op basis van de tekst op de pagina's waar de foto was afgedrukt? Voor redacteur Wieke Schrover lijkt dit inderdaad het geval te zijn. Op de open vraag of hij Nederlandse iconfoto's kende, somde hij een heel rijtje op en eindigde met het onderwerp 'jeugd-cultuur':

'Provo en Lieverdje, dat soort zaken. Kralingen, als je het hebt over jeugdcultuur, dat popfestival. Dat soort gebeurtenissen allemaal. Die beroemde foto's van de Dolle Mina's met die pilactie enzovoorts, of 'Baas in eigen buik', dat truitje omhoog.'

Met deze woorden koppelt Schrover een aantal gebeurtenissen aan elkaar en schaaft ze onder de noemer 'jeugdcultuur': provo, het Lieverdje, popfestival in Kralingen en van de Dolle Mina-beweging noemt hij beide bekende foto's: de buik- en de pilfoto. Het illustreert hoe deze gebeurtenissen en de verbeelding ervan symbolisch zijn geworden voor maatschappelijke ontwikkelingen.

Maar ook Dolle Mina zelf heeft bijgedragen aan de iconstatus van de foto evenals latere feministes. De actiegroep verwees direct naar de foto op een affiche, gebruikte de foto op een setje ansichtkaarten en plaatste haar prominent in haar jubileumboek. We zien hier dus het verloop van verschillende processen. Media gebruikten de foto als illustratie van de beweging, schoolboeken gebruikten de foto steeds vaker als illustratie van maatschappelijke ontwikkelingen, terwijl de beweging de foto gebruikte om een van haar doelen te verbeelden. Hiermee heeft de beweging zich de foto toegeëigend als middel om zich te profileren, maar ook als herinneringsinstrument. Ondanks de relatief beperkte populariteit en stille dood van de beweging kan gesteld worden dat het veelvuldige gebruik van de foto tot op de dag van vandaag demonstreert dat de Dolle Mina's erin geslaagd zijn hun destijds gepropageerde beeld in stand te houden.

Daarnaast demonstreert dit proces hoe de buikfoto functioneert in de geschiedschrijving. Het meervoudige gebruik vergroot immers niet alleen de distributie en het bereik van de foto, maar ook de betekenisverlening door verschillende groepen. Waar de foto voor de een staat voor de verbeelding van Dolle Mina, staat deze voor de ander als voorbeeld van de strijd voor een ideaal, terwijl zij voor weer een ander symbool is van de roerige jaren zestig en zeventig. Deze meervoudige betekenisverlening maakt deze foto tot ideale iconfoto: iedereen ziet erin wat hij of zij erin kan of wil zien, wat kenmerkend is voor iconfoto's. Susan Sontag benadrukt dat kenmerk evenals Sturke en Cartwright: een afbeelding kan verschillende betekenissen hebben, afhankelijk van de context waarin zij getoond en gebruikt wordt.⁴⁷⁶

De buikfoto is, samen met die van de rookbom achter de Gouden Koets tijdens het huwelijk van Beatrix en Claus in 1966, wellicht een van de meest geslaagde protestacties uit de Nederlandse moderne geschiedenis, althans wat betreft de visuele verbeelding. We zien de buiken, we zien de tekst en we zien de Dolle Mina's. Hun boodschap hebben ze goed overgebracht en het feit dat we tot op de dag van vandaag nog steeds dezelfde buiken zien, toont aan dat de foto een bepaalde aantrekkingskracht heeft, waardoor deze voor veel doeleinden gebruikt kan worden, terwijl wat de foto oorspronkelijk verbeeldde, niet meer terugkomt in de connotatie van het beeld. Het is dan ook nog maar de vraag of de foto daarmee de *bekendste* buiken van Nederland zijn, zoals beweerd wordt in het schoolboek *MeMo* en waarnaar de inleiding van dit hoofdstuk verwees.⁴⁷⁷ Maar het zijn in elk geval de meest *symbolische* buiken van Nederland: symbool van de radicale verandering van abortus: van illegale praktijk tot een medische ingreep waarover de vrouw zelf beslist.

476 Marita Sturken en Lisa Cartwright, *Practices of looking. An introduction to visual culture* (Oxford 2001) 40. Sontag, *Regarding the pain of others*.

477 *MeMo. Geschiedenis voor de Bovenbouw*, 1995, 399.